

3. Особливості реалізації економічної стратегії держави в процесі ринкових трансформацій в Україні

Процес економічних трансформацій в Україні здійснювався в рамках низки етапів, кожному з яких були притаманні певні визначені завдання та результати.

Протягом першого етапу (1991-1994 рр.) відбулося руйнування командно-адміністративної системи управління економікою. Зважаючи на те, що це руйнування здійснювалося зі значною часткою стихійності та без адекватного розвитку інститутів ринкової економіки, воно супроводжувалося глибокою дестабілізацією основоположних макроекономічних пропозицій, гіперінфляцією, руйнуванням бюджетної сфери.

Під час другого етапу (жовтень 1994-1998 рр.) було здійснено системні кроки щодо макроекономічного збалансування. Подолано гіперінфляцію, забезпечено стабільність валютного курсу. Започатковано глибинні структурні зрушення, спрямовані на формування в Україні цілісної економічної системи: в результаті приватизаційних процесів створено критичну масу приватних економічних суб'єктів, розбудовано банківську систему та впроваджено повноцінну національну грошову одиницю. У цей час активно зростала відкритість української економіки. Між тим, абсолютизація пріоритетів макроекономічного збалансування поступово почала гальмувати розвиток динамічної ринкової системи, перетворилася на один з чинників нагромадження макроекономічних диспропорцій, які зумовили масштабну фінансову кризу та обвальну девальвацію гривні 1998 р.

Третій етап ринкових перетворень (1999-2002 рр.) характеризується зародженням та розвитком тенденцій економічного зростання на екстенсивній основі. «Пусковим механізмом» економічного зростання виявилися наслідки фінансової кризи 1998 р. Завдяки проведеному на попередньому етапі комплексу інституційних перетворень національні підприємства змогли належним чином використати сприятливі умови для цінової конкурентоспроможності внаслідок девальвації гривні та суттєвого збільшення грошової пропозиції через збільшення попиту на гроші. У результаті економічне зростання у 1999 р. розпочалося, насамперед, саме у сфері імпортозаміщення з галузей, безпосередньо пов'язаних із споживчим ринком: у легкій і харчовій промисловостях. У 2000 р. ефектом цінової конкурентоспроможності вдалося скористатися експортним галузям економіки, завдяки чому темпи зростання експорту у півтора рази перевищили темпи зростання промислового виробництва та більш ніж утричі - зростання ВВП. Отже, спостерігається становлення експортної моделі зростання.

У 2001 р., завдяки збільшенню реальних доходів населення та розширенню ємності внутрішнього ринку й активізації інвестиційних процесів,

відбулося суттєве посилення впливу внутрішніх чинників економічного зростання. Проте непослідовність та обмеженість стимулюючих заходів не дозволили досягти принципового стабільного покращення. Головною причиною погіршення макроекономічної динаміки в Україні у 2002 р. стали вичерпання екстенсивних чинників, котрі забезпечили економічне зростання 1999-2001 рр., та надто повільне формування належних зрушень у структурі економічної системи, що забезпечили б національній економіці режим зростання, яке спирається на інвестиційно-інноваційне ресурсотворення.

Четвертий етап економічних перетворень (2003-2004 рр.) позначився відновленням експортної моделі зростання завдяки сприятливій зовнішньоекономічній кон'юктурі. Проте принципова відмінність такої моделі від моделі 2000 р. у тому, що, завдяки нагромадженому потенціалу інституційних змін, стійким ремонетизаційним процесам, накопиченню ресурсів фінансової сфери, удосконаленню податкового законодавства експортна модель набула *інвестиційної спрямованості*. Саме інвестиційний аспект надав додаткової стійкості експортній моделі.

П'ятий етап економічних перетворень (з 2005 р.) позначився посиленням впливу політичних чинників на економічний розвиток та нерівномірністю економічної динаміки. Коливання зовнішньоекономічної кон'юктури в цей період наклалися на кризові явища в національній інституційній системі, що суттєво утруднило стратегічну діяльність як держави, так і суб'єктів господарювання, проте водночас створило додаткові стимули для якісного оновлення інструментарію та принципів формування економічних стратегій в умовах зростання економічної та політичної відкритості.

Наведені у попередніх розділах трактування поняття «економічна стратегія держави», з точки зору економічної теорії та методології стратегічного аналізу, дозволяють надати комплексну оцінку практиці формування та застосування економічної стратегії держави в Україні у період після здобуття незалежності 1991 року. Враховуючи значні обсяги емпіричного матеріалу, який характеризує перебіг соціально-економічних процесів у 1991-2007 рр., автор вважає за доцільне, виходячи із завдань дослідження, зосередитись переважно на аспектах встановлення пріоритетів державної економічної стратегії та визначення ефективності їх реалізації.

3.1. Стратегічні орієнтири трансформаційного процесу в Україні та їхня роль в еволюції моделей економічного розвитку

Теза про значний рівень залежності економіки колишньої УРСР як складової загальносоюзного народногосподарського комплексу від між-республіканського обміну обстоювалася у перші роки після здобуття не-

залежності багатьма вітчизняними експертами¹⁹². І така позиція є досить обгрунтованою.

Дійсно, питома вага продукції, готової до кінцевого споживання, складала на рубежі 80-х та 90-х років лише 34 %¹⁹³. На частку товарів народногосподарського споживання припадало лише 29 % промислової продукції¹⁹⁴. Наслідком внутрішньосоюзової спеціалізації української економіки став також високий ступінь монополізації виробництва: на початку 90-х років 75-80 % промислової продукції вироблялося на підприємствах-монополістах¹⁹⁵. Монополізації при цьому був притаманний технологічний характер, отже, вона значно важче піддавалася впливу. Інвестиції спрямовувалися на екстенсивне розширення парку устаткування, нове будівництво, тим часом як коефіцієнт зношеності основного капіталу на початку 90-х років досяг майже 50 %, а у металургії - 60 %¹⁹⁶, причому термінової заміни потребувало близько 40 % машин і устаткування¹⁹⁷. Загалом промисловий потенціал України початку 90-х років можна охарактеризувати як структурно слабкий, тобто такий, що нездатний динамічно змінюватися залежно від ринкової кон'юнктури і потреб українського суспільства та стати основою сучасної стратегії економічного розвитку.

Міжреспубліканський обмін становив у 1991 р. близько 80 % загального обсягу зовнішньої торгівлі України. Орієнтація на союзних споживачів зумовила специфіку збуту експортної продукції, для значної частки якої необхідний був саме внутрішній ринок СРСР, а на світовому ринку продукція українських виробників користувалася слабким попитом. При цьому економіка України мала на початку 90-х років високий ступінь енергозалежності: на 90-95 % від зовнішніх поставок нафти, на 75 % - природного газу¹⁹⁸, відтак для підтримання відтворювального процесу Україна потребувала значних валютних резервів, а валютний курс і рівень цін на енергоносії були важливими чинниками імпорту інфляції.

Застосовуючи категоріальний апарат нашого дослідження, констатуємо, що органічність суспільно-економічної системи в Україні на початку 90-х років була досить умовною. Україна об'єктивно була складовою системи, яка раніше існувала в межах Радянського Союзу, і **одним з визначальних**

¹⁹²Поповкін, В. А. Уроки економічної еkleктики // Віче. - 1994. - № 7; Масол, В. А. Упущений шанс. - К.: Молодь, 1993. - С. 15; Дзись, Т. Структурна перебудова економіки України // Економіка України. - 1994. - № 6; Лукинов, І. І. Реформи в Україні: потрібні реалістичні підходи // Економіка України. - 1995. - № 2; Махмудов, О., Найдьонов, В., Сменковський, А. та ін. Економіка України: проблеми на шляху перетворень // Донецьк.: Касіопея. - 1999 та ін.

¹⁹³Поповкін В. А. Уроки економічної еkleктики // Віче. - 1994. - № 7.

¹⁹⁴Масол В. А. Упущений шанс. - К.: Молодь, 1993. - С. 15.

¹⁹⁵Поповкін В. А. Уроки економічної еkleктики // Віче. - 1994. - № 7.

¹⁹⁶Там само.

¹⁹⁷Дзись, Т. Структурна перебудова економіки України // Економіка України. - 1994. - № 6. - С. 24.

¹⁹⁸Лукинов, І. І. Реформи в Україні: потрібні реалістичні підходи // Економіка України. - 1995. - № 2. - С. 9.

завдань економічної стратегії у перші роки незалежності мало стати забезпечення переорієнтації економіки на ендогенні чинники суспільного відтворення. Об'єкт економічної стратегії в Україні на початку періоду трансформації характеризувався складною і недосконалою структурою, великою кількістю неузгоджених чинників розвитку, що мають різну природу, зокрема й екзогенне походження. Потрібна була зважена стратегія комплексного впливу на чинники соціально-економічного розвитку, що могло забезпечуватися лише за допомогою розвиненої структури суб'єктів економічної стратегії.

Тим часом такої структури в Україні на початку 90-х років практично не було. Більшість суб'єктів державної економічної влади, орієнтованих на функціонування в умовах командної системи, виявилася генетично неспроможними до проведення економічної політики в перехідній економіці за посилення ролі приватного інтересу. Суб'єкти приватної економічної влади на початку радикальних реформ фактично ще не були сформовані й, тим більше, структурованими у певну відтворювальну систему. Тому, незважаючи на те, що підвищення ролі економічних стратегій приватних суб'єктів сприяло їх підпорядкуванню принципам економічної ефективності, неузгодженість цих стратегій викликала у перші роки економічних реформ серйозне порушення системи економічної координації.

Чи не найбільшій удару зазнала наукова складова системи суб'єктів економічної стратегії. Фактично побудова ринкової економіки почалася з повного заперечення надбань радянської економічної науки. При цьому відкидалися не лише напрацьовані програми перебудови економіки, а й навіть суто економічні розробки, котрі описували особливості економічної структури і макроекономічних пропорцій. Замість знехтуваної вітчизняної науки використовувалася теорія ринкової економіки в її класичному вигляді, яка сформувалася ще у XIX ст. і відтворює лише частину закономірностей функціонування сучасних ринкових економік. Особливості пострадянського менталітету, інерція мислення багатьох представників економічної науки спричинили догматизацію положень цієї науки, сформували унікальний, за виразом Ю. Ольсевича, «симбіоз марксистського догматизму з примітивним фрітредерством»¹⁹⁹. **Отже, стратегічний орієнтир побудови ринкових відносин в экс-СРСР виник не на основі розуміння механізму їхньої дії і, тим більше, відповідних стратегічних досліджень, а під впливом демонстраційного ефекту країн з розвинутою ринковою економікою.**

Наслідком такої методологічної кризи стала неповнота структури економічної стратегії держави, яка виявилася в перші роки перетворень у абсолютизації стратегічного напрямку руйнування командної системи, нехтуванні напрямом побудови ринкового середовища, змішуванні напрямів та мети економічної стратегії, завдань і напрямів; незабезпеченості стратегічних завдань і пріоритетів відповідними тактичними заходами. Методологічна кри-

¹⁹⁹ *Ольсевич, Ю. Я.* К проблеме общественных деформаций // Экономические науки. - 1992. - № 1. - С. 68.

за не дозволила також коректно застосовувати критерії ефективності економічних стратегій. Перший Президент України Л. Кравчук у травні 1993 р. визнав, що урядові економісти «виявилися нездатними розробити таку програму економічних реформ, яка була б адекватною конкретно-історичним умовам України, її реальним можливостям, нарешті, менталітету нашого народу»²⁰⁰. На відсутності на той час строго наукової концепції реформ та чітко окресленої стратегії на майбутнє наголошує й академік НАН України В. Гець²⁰¹.

Як наслідок, на стартовому етапі соціально-економічних перетворень основною методологічною базою реформаційної економічної політики держави виявилися стандартні рекомендації, сформовані в рамках так званого «Вашингтонського консенсусу» - стратегії, розробленої у 1989 р. Світовим Банком, МВФ та Федеральним Казначейством США для трансформаційних перетворень у Латинській Америці. Рекомендації ґрунтувалися виключно на «плановому» розумінні стратегії реформ (чого потрібно досягти), проте практично не були адаптовані до особливостей конкретних економік, не враховували специфічні закономірності перехідних процесів. Стандартний набір цілей першого етапу складався з: дерегуляції, лібералізації торгівлі, приватизації та забезпечення захисту прав приватної власності, створення сприятливих умов для залучення прямих іноземних інвестицій, валютно-курсової лібералізації, лібералізації процентної політики, податкової реформи (зниження ставок податків та розширення податкової бази), посилення бюджетної дисципліни, переорієнтації бюджетних витратків з мінімізацією субсидіювання підприємств та зниження дефіциту бюджету²⁰². Впровадження інституційних перетворень та створення розвиненої інфраструктури ринкової економіки відкидалося на другий етап реформ²⁰³.

На практиці відбулося змішування цілей та засобів їх досягнення. За визначення пріоритетів політики соціально-економічних реформ ідея незворотності перетворень явно переважала забезпечення їх ефективності у створенні нової моделі економіки, деяких зарубіжні автори назвали такий підхід «ринковим більшовизмом»²⁰⁴. Як образно зазначає нобелівський лауреат Дж. Тобін, «професійні західні радники з питань управління переходом посткомуністичних держав до ринкового капіталізму... сприяли

²⁰⁰ *Кравчук, Л. М.* Вітчизна кличе до злагоди і творення. Річна доповідь Президента України на сесії Верховної Ради 21 травня 1993 р. // *Вечірній Київ*. - 1993. - 22 травня.

²⁰¹ *Гець, В.* Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // *Общество и экономика*. - 2006. - № 3. - С. 23-53.

²⁰² *Бурлай, Т. В.* Критерії оцінки перспектив конвергенції перехідних економік // *Економіка і прогнозування*. - 2005. - № 1. - С. 45-64; С. 56.

²⁰³ *Політична* система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В. М. Литвин. - К.: НІКА-Центр, 2008. - С. 622-623.

²⁰⁴ *Вебер, А.* Проблемы альтернативной стратегии // *Свободная мысль*. - 2004. - № 11. - С. 101-117; С. 113.

появі хибних очікувань... Поради давались в одному напрямку: демонтуйте інструменти комуністичного контролю та регулювання, приватизуйте підприємства, стабілізуйте фінанси, приберіть з дороги уряд й спостерігайте, як ринкова економіка виросте з попелу. З'ясувалось, що все не так просто»²⁰⁵.

Подібну думку висловлює й Дж.Стігліц, який, характеризуючи ефективність стандартних рекомендацій щодо економічних перетворень, зроблений насамперед під егідою Міжнародного валютного фонду, зазначає: «більшість помилок відображували... фундаментальне незрозуміння як економічних, так і політичних процесів, що виходило переважно від тих, хто вірував у ринковий фундаменталізм. Вони стверджували, наприклад, що як тільки права приватної власності будуть встановлені, все інше піде само собою, включаючи виникнення інститутів і правових структур, що забезпечують функціонування ринкового механізму»²⁰⁶.

«...Розробляючи економічну стратегію,- зазначає Л. Кучма,- ми явно переоцінили можливості української економіки, не врахували, що вона *структурно була побудована за принципом недовершеності*, позбавлена цілісності, гармонійності, комплексності. Не усвідомили величезну залежність від економік інших держав колишнього Союзу»²⁰⁷.

За таких умов проведення ефективних економічних стратегій й тактики без докорінних змін як об'єктів, так і суб'єктів економічної влади було неможливим. Політика, що об'єктивно вела до погіршення становища, руйнування економічного потенціалу, зниження конкурентоспроможності національної економіки, була вигідною багатьом з новонароджених потужних економічних структур, представникам «тіньової» економіки, які мали вагу у визначенні економічної політики. За словами Президента України Л. Кучми, у I половині 90-х років економічний криміналітет освоював ринок швидше, ніж офіційна економіка. Це, на його думку, посилювало антинародний характер економічної системи, спричинило поширення апатії й зневіри населення, стало реальною загрозою українській державності²⁰⁸.

Унаслідок цього 1990-1994 рр. стали періодом прогресуючого прискорення темпів економічного падіння. Скорочення ВВП становило за цей час 46,5 %, промислового виробництва - 40,4 %. Лише у 1994 р. зазначені показники становили 22,9 та 27,3 % відповідно (табл. 3.1).

²⁰⁵Цит. за: *Минервин, И.* Трансформации российской экономики: многообразие подходов. Сходство выводов // Вопросы экономики переходного периода. - 2005. - № 12. - С. 57-65; С. 60.

²⁰⁶*Стиглиц, Дж.* Глобализация. Тревожные тенденции. - М.: Мысль, 2003. - С. 98.

²⁰⁷*Кравчук, Л. М.* Вітчизна кличе до злагоди і творення. Річна доповідь Президента України на сесії Верховної Ради 21 травня 1993р. // Вечірній Київ. - 1993. - 22 травня.

²⁰⁸*Кучма, Л. Д.* Глибокі економічні реформи - шлях до відродження економіки... // Голос України. - 1995. - 18 лютого.

Динаміка основних економічних показників України у 1991-1999 рр., %

Показники	1991	1992	1993	1994	1995	1995/1990	1996	1997	1998	1999	1999/1995
Приріст ВВП	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	47,8	-10,0	-3,0	-2,9	-0,2	84,6
Приріст промислового виробництва у т.ч. ТНС	-4,8	-6,4	-8,0	-27,3	-12,0	52,4	-5,1	-0,3	-1,0	4,0	97,4
Індекс споживчих цін (від грудня до грудня) (разів)	3,9	21,0	102,6	5,00	2,80	117641	1,4	1,1	1,2	1,2	2,0
Приріст інвестицій	-7,0	-37,0	-10,0	-12,5	-18,5	37,6%	-12,0	-8,8	6,1	0,4	85,5%

Галузева динаміка промисловості України у 90-ті роки (річні темпи зміни, %)

Галузі	1991	1992	1993	1994	1995	1990/1995,%	1996	1997	1998	1999	1999/1995,%
Промисловість України	-4,8	-6,4	-8,8	-28,1	-11,5	51,7	-5,1	-1,8	-1,5	4,3	95,7
Легка промисловість	-2,6	5,4	-13,3	-46,8	-34,8	30,9	-24,6	-5,2	1,5	5,7	76,7
Харчова промисловість	-12,8	-14,5	-12,3	-18,4	-13,8	46,0	-7,2	-14,6	-0,5	7,8	85,0
Паливна промисловість	-11,2	-14,5	-22,5	-17,2	-10,5	43,6	-6,7	4,5	-0,7	-1,3	95,6
Електроенергетика	-4,0	-6,4	-5,9	-12,5	-5,4	70,0	-6,9	-2,6	-0,3	6,6	96,4
Чорна металургія	-11,7	-9,7	-23,8	-28,8	-6,6	40,4	11,9	7,7	-6,8	6,2	119,3
Кольорова металургія	-9,1	-16,3	-12,2	-26,3	-2,4	48,1	8,0	0,8	12,4	8,9	133,3
Будівельні матеріали та металообробка	4,2	-3,6	6,1	-33,3	-24,8	53,5	-26,1	-3,6	-4,5	-0,8	67,5
Хімічна та нафтохімічна промисловість	-6,8	-12,7	-25,2	-27,7	-10,2	39,5	-3,4	-0,6	0,9	-1,1	95,8
Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	2,3	1,3	-2,8	-32,8	-21,1	53,4	-18,6	-5,1	10,4	23,6	105,4
Промисловість будматеріалів	1,5	-3,7	-15,0	-37,0	-29,1	37,1	-34,2	-7,9	4,1	-0,6	62,7

Джерело: Міністерство економіки України.

На думку фахівців, головними чинниками економічного спаду у цей період стали:

- радикальні інституційні зміни;
- руйнування СРСР та РЕВ і обвальний розрив економічних зв'язків;
- наслідки системної кризи народного господарства СРСР;
- успадковані структурні деформації;
- технологічна криза, застаріла технологічна база, витратність економіки;
- складна екологічна ситуація²⁰⁹.

Надмірний негативний вплив цих чинників став можливим через значну розбалансованість економічної стратегії, неузгодженість її елементів. Ефективність економічної стратегії на цьому етапі оцінюється як вкрай низька.

Ключовим завданням економічної стратегії переходу до ринку, що проводилася в Україні з 1992 р., стала лібералізація цін, у якій вбачався засіб ліквідації цінових диспропорцій, надання ціні функцій оцінки суспільної корисності та передачі тактики ціноутворення на приватний рівень. При цьому було знехтувано положення економічної теорії про те, що структура цін визначається структурою економіки, а побудова ціни рівноваги є функцією ринкового середовища, яке опосередковує і забезпечує узгодження інтересів попиту і пропозиції. До уваги також не бралася висока інфляційність української економіки і наявність значного інфляційного «навісу» - спадку прихованої інфляції кінця 80-х років, монополізація ринку ресурсів та споживчих товарів, імпортозалежність економіки, яка за умов знецінення національної валюти виявилася потужним каналом «імпорту» інфляції.

Лібералізація ціноутворення не супроводжувалася розробкою відповідної стратегії компенсації зазначених особливостей, що спровокувало обвальне зростання цін, яке відбулося одразу після їх лібералізації. Недоліки банківської й фінансової систем зумовили зростання попиту на готівку, у процесі задоволення якого грошова емісія в 1992-1993 рр. фактично вийшла з-під контролю, розгортаючи спіраль «ціни-доходи».

Незважаючи на деклароване здійснення неокласичних рецептів, український уряд у 1992-1993 рр. практично не застосовував засобів контролю над грошовою масою, що при падінні виробництва та платоспроможності підприємств призвело до надмірного зростання обсягів кредитування і стало потужним інфляційним чинником, довівши темпи інфляції до рекордних 100 % на місяць у другій половині 1993 р.

За даними тодішнього Міністерства статистики, протягом лише 1992 р. ціни в паливній промисловості зросли у 237 разів, хімічній промисловості - у 72 рази, тоді як у легкій промисловості, сільському господарстві - у 20, будівництві - у 23 рази. Після усунення грошового надлишку інфляція попиту перейшла в переважну інфляцію витрат - через уже запущений кумулятивний ефект зростання останніх за умов фактичної відсутності грошової

²⁰⁹ Гальчинський, А., Геєць, В., Кінах, А., Семиноженко, В. Інноваційна стратегія українських реформ. - К.: Знання України, 2002. - С. 40.

політики. Головним чинником зростання витрат виробництва стали ціни на сировину та енергоносії, які послідовно зростали.

Пізніше до чинників інфляції додалися кредитний процент і податкові платежі. Обсяги кредитування підприємств перебували на рівні трансакційного попиту, тобто були визначені технологічно, і підвищення ціни кредиту не знижувало потребу в них, а впливало на зростання витрат. Заробітна плата як елемент витрат, на думку фахівців, не була суттєвим чинником, оскільки її питома вага у собівартості продукції скоротилася до 1994 р. до 8,8 %²¹⁰.

Відбувалося безконтрольне емісійне фінансування видатків бюджету. Обмеження у 1993 р. до 60 % цін проти 10 % на початку 1992 р. без обмеження грошової маси не було результативним²¹¹. Гіперінфляція зумовила різке падіння рівня економічної безпеки національної економіки і суб'єктів господарювання, «втечу від грошей», ажіотажний попит на тверду валюту, порушення фінансової та виробничої систем, підрив схильності до нагромадження, руйнування системи забезпечення відтворення, зростання соціальної напруженості.

Протягом 1994 р. внаслідок уведення жорсткого грошово-кредитного регулювання вдалося зупинити гіперінфляцію. Обсяг грошової маси в обігу було різко скорочено. Коефіцієнт монетизації скоротився з 50 % у 1992 р. до 11 % у 1996 р., і до 1999 р. піднявся лише до 17 %. Це забезпечило вже у 1994 р. сприятливі монетарні умови для впровадження гривні.

Оскільки на той час через зволікання із заходами макроекономічної стабілізації в українській інфляції вже переважав компонент витрат, стратегія обмеження попиту різко знизила інфляцію, проте структурні диспропорції було відкинуто на мікрорівень. Економіка опинилася у «стагфляційній пастці», коли скорочення попиту спричинувало поглиблення спаду, а його збільшення не підвищувало пропозицію.

Позитивний позичковий процент як важіль тактичного антиінфляційного регулювання виявився малоефективним, що значно знизило дієвість стратегії скорочення попиту. Відкладений через антиінфляційну політику попит на гроші переходив у неплатежі - або, за умов суворої дисципліни, - вів до скорочення виробництва. Тому ціною зниження інфляції протягом першого півріччя 1994 р. з 80-100 до 5,7 % на місяць стало різке падіння виробництва, доходів і зайнятості. Недосконале ринкове середовище не надавало приватним економічним суб'єктам ні інформації для розробки ефективних економічних стратегій, ні ресурсів для їх проведення, тому спад, як буде показано нижче, не супроводжувався позитивними процесами міжгалузевого переливу капіталів.

Високі темпи інфляції, знецінення основних і оборотних коштів підприємств, платіжна криза і різке зменшення державних витрат призведе-

²¹⁰Буздуган, Ю. Економіка України: ринкові перетворення чи відтворення адміністративно-командної системи? // Голос України. - 1995. - 21 березня.

²¹¹Кошик, А. Управление экономикой после Кучмы: первые шаги // Бюлл. Киев. центра полит. исслед. и конфликтологии. - 1993. - № 3-4. - С. 31.

ли до різкого скорочення приватних капіталовкладень в Україні з початку 90-х років (див. табл. 3.1). На 1 січня 1994 р. індекс недооцінки основних фондів підприємств становив 10,6 разу²¹², що спричинило хронічну недоамортизацію устаткування і знизило коефіцієнт заміни основних фондів до 2 % за рік.

В Україні протягом 1991-1997 рр. відбувся глибокий занепад інвестиційної діяльності. За розрахунками Міністерства економіки України, зробленими ще в середині 90-х років, загальна потреба в інвестиціях для структурної перебудови економіки (приведення структури економіки і рівня споживання населення у відповідність до показників розвинених країн) становила до 200 млрд дол., а щорічна потреба в інвестиціях - 20 млрд дол.²¹³. Натомість протягом 1991-1997 рр. обсяг інвестицій в основний капітал скоротився у п'ять разів, або в середньому скорочувався на 21 % щорічно. Характерною рисою окресленого періоду стало випереджальне скорочення інвестицій порівняно з промисловим виробництвом.

Погіршилася також і структура капіталовкладень. У 1991-1993 рр. понад 4/5 промислових інвестицій спрямовувалися у важку індустрію як найбільш рентабельну експортну галузь²¹⁴, водночас як виробництво товарів народного споживання та високотехнологічні галузі залишалися поза інвестиційними потоками.

Унаслідок цього, хоча за стратегічний напрям реформування економіки України офіційно було покладено створення ефективної структури продуктивних сил як фундаменту економічної безпеки та основи для функціонування соціального ринкового господарства, структурним зрушенням у промисловості першої половини 90-х років в Україні був притаманний переважно негативний характер (табл. 3.2). Поряд із загальним занепадом, відбувався процес структурної деформації: різко скоротилася частка машинобудування (з 30,5 % до 16,0 %), легкої (з 10,8 % до 2,8 %) та харчової (з 18,6 % до 15,1 %) промисловості.

У 1992-1993 рр. найглибший спад уразив галузі, пов'язані з імпортом сировини та споживчим попитом, що свідчить про падіння платоспроможності внутрішніх споживачів та імпорт інфляції. У 1993-1994 рр., із розгортанням інфляції витрат, криза вразила також галузі зі складною структурою собівартості та орієнтовані на інвестиційний попит (рис. 3.1).

Прагнення збільшення експорту для задоволення потреб у твердій валюті при падінні виробництва і неконкурентоспроможності складної продукції викликало переорієнтацію експортної структури на користь первинних галузей, тим більше, що попит на їхню продукцію всередині країни скоро-

²¹²Бородюк, В. Результативність економічних реформ в Україні // Економіка України. - 1994. - № 7. - С. 9.

²¹³Махмудов, О., Найдъонов, В., Сменковський, А. та ін. Економіка України: проблеми на шляху перетворень. // Донецьк: Касіопея. - 1999. - С. 37.

²¹⁴Герасимчук, М. Економічні та інституціональні умови інвестиційної діяльності // Економіка України. - 1994. - № 12. - С. 5.

чувався. Питома вага чорних металів, руд і концентратів у експорті вже у 1992 р. зросла вдвічі, а продукції легкої промисловості - скоротилася у 4 рази, машинобудування і металообробки - майже вдвічі. У 1995 р. продукція чорної металургії становила близько 32 % експорту України. До кінця 90-х років цей показник зріс до 40 %.

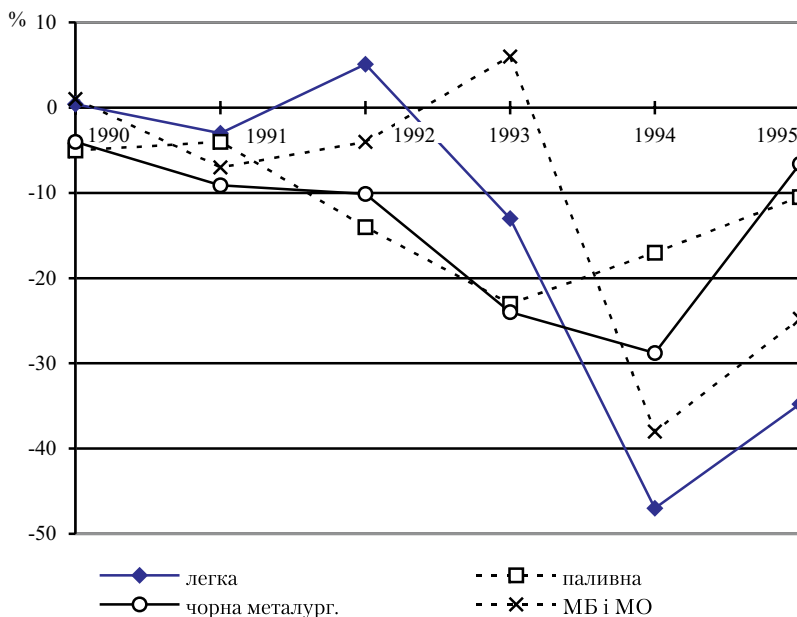

Рис. 3.1. Річні темпи зростання виробництва в окремих галузях народного господарства України (за даними табл. 3.2).

Суттєвим чинником негативних структурних змін виявилася лібералізація зовнішньої торгівлі. Лібералізація імпорту в умовах падіння внутрішнього виробництва та інфляції витрат призвела до зростання ввезення споживчих товарів. Імпортна експансія, в свою чергу, за недостатності попиту виявилася потужним чинником пригнічення українського виробництва, яке втрачало конкурентоспроможність через високі витрати, недосконалі технології та управління. У результаті коефіцієнт залежності України від імпорту за 1992-1994 рр. зріс з 14 до 37 %, а у 1995 р. цей показник збільшився до 43 %²¹⁵.

З лібералізацією зовнішньої торгівлі ціни в галузях, найтісніше включених до міжнародних економічних відносин, виявилися істотно завищеними, виникли «ножиці цін». Це спричинило зростання витрат, скорочення рентабельності виробництв і платіжної кризи, в яких найбільше постраж-

²¹⁵ Лебединський, Ю., Мельничук, В., Радзівєвський, О. Лишилася тільки надія. Але - лишилася // Голос України. - 1995. - 4 липня.

дали підприємства з широким галузевим спектром збуту продукції, попит на яку мав невисоку еластичність і задовольнявся в рахунок боргу (насамперед - енергетики). У цілому за 1990-1995 рр. питома вага у промисловому виробництві галузей, які отримують кінцевий продукт (машинобудування, легка і харчова промисловості), скоротилася з 62,3 до 33,7 %, а паливно-енергетичного комплексу і металургії - зросла з 19,7 до 46,5 %²¹⁶. Фінансові рестрикції 1994 р. зумовили глибокий спад у ключових галузях, відповідальних за відтворення продуктивних сил: чорній металургії, машинобудуванні й металообробці, легкій і харчовій промисловостях. Почалася ланцюгова реакція скорочення виробництв, яка була охарактеризована Президентом України Л. Кучмою в 1994 р. як активна деіндустріалізація економіки України²¹⁷.

У цей час спостерігається стрімке скорочення науково-технічної та інноваційної діяльності. У 1994 р. фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР) промислового комплексу становило 17 % рівня 1990 р. Через погіршення умов відтворення капіталу в 1991-1993 рр. на 25 % зросла енергомісткість виробництва²¹⁸, що істотно вплинуло на підвищення собівартості продукції та загострення інфляції витрат. У подальшому зростання енерго- та фондомісткості виробництва тривало.

Отже, головними чинниками промислового спаду протягом 90-х років стали:

- загальноекономічна та політична криза в країні;
- помилки в стратегії впровадження елементів ринкових відносин в економіку;
- неефективні процеси роздержавлення промислових підприємств, які призвели до дезорганізації управління на мікрорівні;
- руйнування системи управління промисловістю при свідомому дистанціюванні держави від активної участі у розвитку промислового потенціалу;
- непослідовна та неадекватна новим умовам господарювання податкова, митна, фінансово-кредитна політика;
- руйнування сталої системи коопераційних і торговельних зв'язків внаслідок розпаду СРСР;
- різке підвищення цін на енергоносії;
- висока залежність від імпортних поставок вузлів, комплектуючих та сировини.

Нагромадження структурних диспропорцій та загострення трансформаційної кризи на тлі низького рівня ефективності економічної стратегії дер-

²¹⁶Економічний і соціальний розвиток України в 1995 р.: Щорічна доповідь Президента України про зовнішню і внутрішню політику України. - К.: Б. в., 1996. - С. 128.

²¹⁷Кучма, Л. Д. По пути радикальных экономических реформ. Тезисы доклада // Правда Украины. - 1994. - 13 октября.

²¹⁸Мочерний, С. Основні причини соціально-економічної кризи в Україні та шляхи її подолання // Економіка України. - 1995. - № 2. - С. 49.

жави спонукало посилення уваги до цієї складової суспільних перетворень. Фактично у цілісному вигляді комплекс стратегічних орієнтирів державної політики було сформульовано лише у виголошеному в жовтні 1994 р. Зверненні Президента України до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ». У Зверненні пропонувалася низка пріоритетів економічної стратегії, а саме:

- стабілізація фінансово-грошової системи (лібералізація податкової системи, утворення механізмів стимулювання виробництва та підприємництва, забезпечення рівності оподаткування, проведення банківської реформи, подолання платіжної кризи);
- радикальні інституційні зміни (реформування відносин власності, швидка широкомасштабна приватизація, корпоратизація, розвиток фондового ринку, відхід від галузевого принципу державного управління);
- структурна політика (визначення пріоритетності наукомістких та високотехнологічних галузей, забезпечення випереджаючого розвитку галузей з швидким оборотом капіталу);
- аграрна політика (земельна реформа, впровадження ринкових відносин);
- утвердження відкритості економіки і входження України у світовий економічний простір;
- соціальна політика (стимулювання платоспроможного попиту, реформа заробітної плати, пенсійна реформа, захист інтелектуального потенціалу суспільства, перебудова житлової політики, роздержавлення соціальної політики)²¹⁹.

На жаль, у практичній реалізації зазначених пріоритетів виникли значні труднощі.

У жовтні 1994 р. розпочався етап стабілізації та лібералізації економіки, якому були властиві різке уповільнення інфляції та темпів економічного спаду, дієвість економічної стратегії істотно зросла, проте сталася значна деформація структури її завдань, що викликало обвальний спад виробництва та загострення структурних диспропорцій.

Ігнорування структурних чинників інфляції, які перешкоджали її швидкому зниженню до мінімальних значень, призвело до надмірного акцентування уваги економічної політики на антиінфляційних заходах. Згідно постулатів «Вашингтонського консенсусу», відбулася абсолютизація завдань монетарної стабільності. Критикуючи такі підходи, Дж.Тобін, зокрема, писав: «небезпечною помилкою є віра в те, що монетарна стабільність є достатньою умовою для поживлення виробництва, перебудови промисловості та досягнення необхідної реалокції ресурсів»²²⁰. Обмежувальна гро-

²¹⁹Кучма, Л. Д. Вірю в український народ. - К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2000. - С.28-33.

²²⁰Цит. за: *Минервин, И.* Трансформации российской экономики: многообразие подходов. Сходство выводов // Вопросы экономики переходного периода. - 2005. - № 12. - С. 57 - 65; С. 60.

шова політика, як свідчить досвід інших країн, має бути вчасно замінена на політику стимулювання економічного зростання. В Україні, на жаль, цього не відбулося. Позбавлені тривалий час необхідної для процесу відтворення грошової маси, підприємства почали заміщувати її бартером та зростанням заборгованості. Так, за 1994-1999 рр. грошова маса М2 зросла у 45 разів, а кредиторська заборгованість підприємств - більше ніж у 170 разів (табл.3.3). Глибока демонетизація економіки сприяла поширенню негрошових розрахунків, розвитку платіжної кризи, дефіциту ліквідних коштів підприємств, труднощів сплати податків, наростанню дорожнечі кредитних ресурсів. За 1991-1999 рр. ліквідна частка в оборотних коштах підприємств (товарно-матеріальні цінності та гроші) скоротилася з 76,6 до 27 %. Між тим, частка дебіторів зросла з 4,4 до 67,1 %²²¹. Це суттєво погіршило дієвість приватних суб'єктів економічної стратегії.

Таблиця 3.3

**Динаміка деяких монетарних та фінансових показників
в Україні у 1993-1999 рр., разів**

Рік	Індекс споживчих цін	М2	Кредиторська заборгованість підприємств
1993	102,56	19,28	67,20
1994	5,01	6,67	5,35
1995	2,82	2,13	4,50
1996	1,39	1,32	3,00
1997	1,10	1,38	1,40
1998	1,20	1,25	1,38
1999	1,23	1,40	1,48

Джерело: Держкомстат України.

Нерозвиненість монетарної сфери та її додаткові деформації під час гіперінфляції (на початок 1995 р. понад 40 % карбованцевої маси оберталося поза банками) також призвели до низької керованості грошової системи, отже - слабкої її реакції на традиційні для світової практики інструменти економічної тактики. Це знизило ефективність заходів монетарної політики, потребувало значно більших регуляційних зусиль, що призвело до наростання негативних наслідків грошових рестрикцій.

Неможливість звуження дійсних господарських оборотів до меж, які диктуються наявним рівнем монетизації, зумовила розпад *системи господарського обігу на незалежно функціонуючі сектори* - монетарний (готівковий обіг і безготівкові розрахунки) і немонетарний (бартер, взаємозаліки, векселі, неплатежі, прострочена заборгованість). Співвідношення першого і

²²¹Платіжна криза в Україні та економічне зростання: мат-ли «круглого столу» 11 жовтня 2000 р. - К., 2000. - С. 9.

другого секторів у внутрішньому господарському обороті оцінювалося експертами наприкінці 90-х років як 1 : 4. У кожному з секторів діяли власні закони, ціни, критерії ефективності²²².

З огляду на те, що грошовий обіг обслуговував не більше третини господарського обороту, втрачалася ефективність монетарних важелів економічного регулювання, деформувалася інформаційна база монетарної політики. Збільшення обсягів реалізованої продукції за рахунок зростання заборгованості створювало ілюзію зростання швидкості обігу грошової маси. Децентралізована емісія грошових сурогатів та поширення бартеру зумовили втрату централізованого контролю над грошовим обігом, містили в собі передумови посилення суперечностей між центром і регіонами, внаслідок чого виникли чинники впливу на грошові та валютні ринки, невідконтрольні Національному банку.

Діяльність банківських установ через високі темпи і непередбачуваність інфляції, значний ризик в умовах непевного господарювання фактично опосередковувала перетік капіталу до посередницької сфери з високою швидкістю обороту і високими, за умов дефіциту грошей, прибутками. Питома вага довгострокових кредитів комерційних банків суб'єктам господарювання у національній валюті скоротилася з 11,3 % у 1994 р. до 9,1 % у 1998 р.

Надмірно висока облікова ставка НБУ, яка становила за інфляції 20 % на рік у 1998 р. понад 60 %, майже унеможливила одержання довгострокових кредитів. Значно привабливішим для банків було придбання облігацій внутрішньої державної позики, річна дохідність яких у 1998 р. становила 54 %. Це зумовило жорстоке ураження банків кризою «піраміди» ОВДП у вересні 1998 р. Проте й зниження облікової ставки до 45 % у 1999 р. не спричинило адекватного зниження ставок по кредитах комерційних банків - наприкінці року середня ставка проценту становила 55 %. Створилася парадоксальна ситуація, за якої банки, навіть володіючи надлишковими ліквідними ресурсами, не могли надавати кредити через відсутність платоспроможного попиту на них. Зниженню ставки перешкоджали значна маса «поганих» кредитів, неефективність використання яких значною мірою зумовлювалася неефективністю економічних стратегій приватних суб'єктів, а також можливість їх надання під високий відсоток для спекулятивних операцій, що цілком поглинало «надлишок» коштів, оскільки сумарний капітал банків становив на той час менше 5 % офіційного ВВП.

Відтак, досягнення видимої монетарної стабілізації в Україні не побудувало інституційну структуру, яка б здійснювала ефективний перерозподіл і нормування фінансово-кредитних ресурсів, а призвело до формування «інституційної пастки» бартеру та неплатежів. Інтереси комерційних банків як потужних суб'єктів економічної стратегії розходилися із завданнями структурної перебудови, власне, своєю діяльністю вони створювали додатковий інфляційний потенціал.

²²² *Платіжна криза в Україні та економічне зростання: мат-ли «круглого столу»* 11 жовтня 2000 р. - К., 2000. - С. 9.

Було закладено розрив між фінансовим та виробничим секторами економіки, що виявилось у надлишку грошової маси в першому секторі за її дефіциту - у другому. Таким чином, **державою фактично втрачено важелі контролю над процесами відтворення виробничого капіталу, тим часом як фінансова система підприємств була зруйнована і не могла стати фундаментом для проведення ними самостійної стратегії структурної перебудови.**

Відтак зведення завдань економічної стратегії до цінової та фінансової лібералізації зумовила різке погіршення показників економічної безпеки, а отже, така стратегія не може вважатися ефективною. Досвід перехідних економік свідчить, що певний результат така стратегія могла б дати за одночасного здійснення суворого контролю за грошовою масою, проте в Україні такий контроль було введено вже у зруйнованій лібералізаційними заходами грошовій системі, коли важелі реалізації стратегії грошових рестрикцій втратили свою силу.

У зв'язку з використанням валютного курсу як інструменту антиінфляційної політики, за 1994-1997 рр. в умовах грошових обмежень відбулося реальне подорожчання української валюти втричі (темпи інфляції втричі перевищували темпи зниження курсу гривні). Така політика виправдовувалася значною імпортною складовою у собівартості продукції та потребами запобігання імпорту інфляції, а також мала на меті зменшити інфляційні очікування. Проте водночас вона поставила вітчизняні та імпортні товари у різні конкурентні умови, спричинила втрату цінової конкурентоспроможності товарів вітчизняного виробництва.

Фінансова криза 1998 р. знизила валютний курс гривні після кількох років його штучного завищення: за період з вересня 1998 р. по грудень 1999 р. він знизився у 2,48 разу. Це одразу ж позитивно позначилося на зовнішній торгівлі товарами: її негативне сальдо, що складало 2584 млн доларів у 1998 р., у 1999 р. різко скоротилося (до 482 млн доларів), а у 2000 р. стало позитивним (616,5 млн доларів).

За жорсткої грошової політики загострилася проблема **балансування державного бюджету**. Значні потреби фінансування соціальної сфери, видатків на науку, освіту, оборону та державне управління завдавали значного тиску на розмір бюджетних видатків. Економічний спад, низький рівень офіційного прибутку та збитковість підприємств, масове ухиляння від сплати податків зумовили зниження надходжень до бюджету. Водночас сумарний обсяг податкових пільг сягнув величини, яка дорівнювала доходам зведеного бюджету.

Орієнтуючись на стратегію фінансової стабілізації, урядові економісти проігнорували важливу роль бюджетного фінансування в умовах спаду і скорочення децентралізованих інвестицій, відтак практично відмовилися від цього потужного важеля економічної стратегії. Одночасно зі спадом виробництва відбувалося і скорочення планованих бюджетних витрат на фінансування народного господарства - від 63,7 % у 1991 р. до 13,0 % у 1995 р. Це, разом зі зменшенням обсягів соціальних програм, різко звузило

державний попит як визначальну за одержавленої економіки складову сукупного попиту і зменшило платіжну дисципліну в державних закупівлях, що викликало частковий або повний розрив відтворювальних циклів великої кількості підприємств. Посилення сукупного податкового навантаження також сприяло зменшенню фінансових ресурсів підприємств і стало чинником інфляції витрат.

Скорочення бюджетного дефіциту за умов деформованої структури продуктивних сил, забезпечуючи фінансову стабілізацію на макрорівні, змістило диспропорції на мікрорівень, перенесло дефіцити з державних фінансів до фінансів приватних економічних суб'єктів, зумовило зростання їхньої заборгованості, спад виробництва, погіршення умов життя, руйнування соціально-культурної сфери, науки тощо, заклало підвалини довгострокової економічної стагнації.

Тим часом роль стратегії скорочення бюджетного дефіциту в досягненні поставленого перед нею завдання - скорочення темпів інфляції видається суперечливою, оскільки, як зазначалося, останні залежать переважно від зростання витрат виробництва. За висновком російських учених, в умовах спаду виробництва зв'язок дефіциту держбюджету та інфляції є неявним і слабким²²³.

Формування та утримання за будь-яку ціну стабільних основних макро-економічних показників мало на меті створити сприятливе середовище для активізації діяльності приватних економічних суб'єктів, підштовхнути їх до формування та проведення самостійних економічних стратегій, орієнтованих на довгострокове економічне зростання. Проте **концентрація на завданнях макроекономічної стабілізації фактично вилучила з пріоритетів державну стратегію інституційних зрушень, спрямованих на формування дієвих економічних суб'єктів - носіїв власних дієздатних відтворювальних стратегій**. Як наслідок, руйнація інститутів соціалістичної економіки не була у належні терміни компенсована створенням інститутів ринкової економіки. «Ринкові механізми, - зазначає В. Геєць, - не стали в Україні чинником раціонального розподілу ресурсів і подальшого розвитку продуктивних сил, а держава формувала свої функції значною мірою під впливом ірраціональних уявлень та очікувань щодо тієї ролі, яку вона повинна відігравати»²²⁴.

Шлях до структурних змін вбачався в прискореному проведенні державлення і приватизації державного майна. Така стратегія, дійсно, сприяє побудові ринкового середовища, яке базується на приватній власності. Описуючи мотивацію тодішніх реформ у приватизаційній сфері, один з головних економічних радників Президента України Л. Д. Кучми А. Гальчинський зазначає, що приватизація «розглядалася... як політичний процес

²²³ Степанов, Ю., Гришин, А. Проблемный анализ тенденций в экономике России переходного периода // Вопр. экономики. - 1994. - № 4. - С. 23-35.

²²⁴ Геєць, В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. - 2006. - № 3. - С. 23-53. - С. 31.

посткомуністичної модернізації, як локомотивна ланка системної перебудови не лише економіки, але й соціально-політичної та світоглядної структур суспільства»²²⁵. Відтак швидкості приватизації віддавався безумовний пріоритет відносно інших цільових орієнтирів зміни власності (підвищення ефективності управління, конкурентоспроможності, формування ринкового середовища тощо). Тому на практиці спробу впровадження механізмів ринкового саморегулювання було здійснено значно раніше, ніж інституційні зміни змогли сформувати «критичну масу» ринкових суб'єктів. У результаті ці механізми сприяли пригніченню й деформації розвитку приватних підприємств. За висновком А. Гальчинського, «свого часу ми припустилися системної помилки: демонтуючи основні підвалини адміністративної економіки, ми порушили золоте правило: держава може залишати економіку лише тоді, коли будуть сформовані та ефективно діятимуть повноцінні ринкові механізми»²²⁶.

Приватизація практично не в змозі вирішити проблем платіжної кризи, демонополізації, залучення інвестицій у реконструкцію виробництва. Фахівці торговельно-промислової палати Російської Федерації в середині 90-х років дійшли висновку, що «поки що важко розраховувати на те, щоб зміна форм власності змогла швидко вплинути на досягнення ефективності, необхідної в ринковому господарстві»²²⁷. Навпаки, з виходом підприємств з-під формального підпорядкування державі руйнування системи економічної координації посилюється, оскільки середовище ринкової координації формується значно повільніше за ліквідацію адміністративного контролю. Як помічає Дж. Стігліц, якщо економіка не є конкурентоспроможною, виграш від лібералізації та приватизації буде розтрачено через рентоорієнтовану поведінку, а не спрямовану на створення суспільного багатства²²⁸. Розуміння того, що прискорена приватизація без належного впровадження макроекономічних реформ та створення в країні ділової культури вестиме до формування неефективної структури власності з концентрацією останньої навколо центрів реальної економічної влади, висловлювалося ще у 1993 р. експертами, які аналізували приватизаційні процеси у Центральній та Східній Європі²²⁹.

Проведення сертифікатної приватизації, на думку її організаторів, мало сприяти утворенню середнього класу власників, який міг би отримувати

²²⁵Гальчинський, А. С. Помаранчева революція і нова влада. - К.: Либідь, 2005. - 368 с. - С. 154.

²²⁶Там само. - С. 161.

²²⁷Российское предпринимательство. Приоритеты национальной экономики в 1995 г. // Вопросы экономики. - 1995. - № 2. - С. 85.

²²⁸Минервин, И. Трансформации российской экономики: многообразие подходов. Сходство выводов // Вопросы экономики переходного периода. - 2005. - № 12. - С. 57-65; С. 62.

²²⁹Доклад о работе 1-й сессии специальной Рабочей группы по сравнительному анализу опыта в области приватизации / Конф. ООН по торговле и развитию, Женева-Нью-Йорк: ООН, 1993. - С. 7.

певну частину суспільного продукту як дивіденди і був би зацікавлений у стабільному розвитку народного господарства. Насправді основна маса населення так і не змогла отримати зиск з одержаних ваучерів. Через те, що масова приватизація, яка істотно прискорила у 1995-1996 рр., здійснювалася здебільшого без урахування необхідності відновлення системи ефективної мотивації, власне стратегії приватних економічних суб'єктів були недосконалими і нерозвиненими, зорієнтованими лише на близьку перспективу. Статистичні дані свідчать, що зростання кількості приватних підприємств відбувалося в Україні на тлі подальшого падіння виробництва та інвестицій.

Процес формування ефективних власників за рахунок перерозподілу розпорошених активів розпочався лише після переходу економіки до економічного зростання та набув затяжного, деформованого характеру. Відтак первинна приватизація, проведена за принципом якнайшвидшого роздержавлення власності із застосуванням приватизаційних майнових сертифікатів чи передачі (продажу) трудовому колективу виявилася потужним дестабілізуючим чинником.

Грошова приватизація має два взаємопов'язаних макроекономічних наслідки. З одного боку, відбувається позитивний процес «зв'язування» грошей і забезпечення надходжень до державного бюджету, проте з іншого - кошти витрачаються на зміну форми власності готового підприємства, а не на інвестиції в нове чи розширення існуючого. Оскільки, купуючи підприємство, власник, природно, очікує максимального прибутку на вкладені гроші, у державній власності поступово концентрувалися малорентабельні виробництва, які не користувалися попитом у інвесторів. Відомі численні випадки приватизації основних фондів підприємств фактично за безцінь з наступним їх нецільовим використанням - аж до повного руйнування.

Значним недоліком інституційної стратегії українських урядів виявилася зосередженість лише на змінах власності, тим часом як формування інститутів узгодження інтересів, структурування приватних економічних інтересів відбувалося надто повільно. З поля зору державної стратегії втрачено початкову мету - утворення *мережі* дієвих суб'єктів приватної економічної стратегії. У другій половині 90-х років приватизація дедалі більш відверто розглядалася не як стратегічний напрям, а як один з інструментів політики наповнення державного бюджету. Тактичні заходи - форми і методи приватизації - в результаті спрямовувалися на збільшення кількісних показників, за якими й велася оцінка ефективності приватизації. В силу фрагментаризації управління за нерозвиненого ринкового середовища стратегії новоутворених приватних економічних суб'єктів не лише вийшли з-під державного контролю, але й втратили взаємоскоординованість.

Потрібно визнати, що можливості українських підприємств до стратегічно орієнтованого розширеного відтворення було суттєво переоцінено. З одного боку, економічна політика, що проводилася, не сприяла акумуляції, мобілізації й навіть збереженню інвестиційних ресурсів, а фактично розмивала економічну міць переважної більшості підприємств. З іншого боку,

і керівники таких підприємств виявилися неспроможними до активних рішучих дій в умовах ринку, що народжувався, а приватизаційні процеси не забезпечили створення широкого прошарку ефективних реальних власників засобів виробництва.

Практично не проводилася стратегія зміни технологічної структури, незважаючи на її номінальне внесення до пріоритетів економічної стратегії, виголошеного у 1994 р. Галузеві деформації національної економіки загострилися. Якщо у 1991 р. базові галузі економіки (металургія, хімічна промисловість, енергетика, паливна промисловість) становили 25,6 % промислового виробництва, то у 2000 р. - 58 %. Частка машинобудування скоротилася з 30,7 % до 13,2 %, питома вага легкої промисловості - у 8 разів. У другій половині 90-х років найглибшого спаду зазнали галузі з високим рівнем переробки. У 1998 р. почалося повільне зростання у легкій промисловості, промисловості будівельних матеріалів, у 1999 р. - у харчовій промисловості, проте з огляду на глибину спаду в цих галузях (зокрема, у легкій промисловості - на 77 % порівняно з 1990 р.), воно поки що залишалося вкрай незначним. Це не створювало стимулів для здійснення довгострокових капіталовкладень. Зростання інвестицій на рівні близько 3 % річних, яке почалося у 1998-1999 рр., було очевидно недостатнім для докорінної зміни становища.

Отже, постає питання про загальну оцінку ефективності економічної стратегії у 1992-1999 рр. Як вже зазначалося, протягом цих років відбулося значне погіршення більшості складових економічної безпеки України. Диспропорції економічної стратегії спричинили серйозні наслідки у соціально-економічній системі. Спостерігалася зниження ефективності державної економічної стратегії без зростання ефективності приватних економічних стратегій. Уже перші роки економічної трансформації заклали підвалини зростання суперечностей державної економічної стратегії та економічних стратегій суб'єктів господарювання, що спричинило довгостроковий конфлікт інтересів у суспільній системі. У країні утворився «інституційний вакуум», який характеризувався відсутністю визначених цілей та мотиваційних стимулів для більшості громадян та організацій²³⁰.

Таке становище має дві основні причини.

По-перше, при визначенні напрямів та завдань економічної стратегії **не було враховано успадкований стан соціально-економічної системи.** Я. Корнаї відзначав, що для успішного проведення «шокової терапії» суспільство повинне мати резерви: «гуманітарний» - для проведення соціальної політики, товарно-виробничий - для «запуску» товарного ринку, валютний - для забезпечення імпорту в разі потреби та кредитний - для підтримки підприємств при входженні до ринку²³¹. Жодного з таких резервів в економіці України на початку 90-х років не існувало.

²³⁰ Геєц, В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. - 2006. - № 3. - С. 23-53; С. 43.

²³¹ Корнаї, Я. Шлях до вільної економіки. - К.: Наукова думка, 1991. - 140 с.

По-друге, чинником кризи стала власне економічна стратегія держави. Було нагромаджено істотні суперечності між окремими групами стратегічних завдань: монетарною і бюджетною, монетарною і структурною, бюджетною і структурною, бюджетною і соціальною сферами тощо. Оскільки реформування розпочалося не з перетворення основних виробничих відносин - відносин власності, а із стимулювання розвитку допоміжних - грошово-фінансових, це викликало комплексний конфлікт між суб'єктами інтересів у суспільстві при збіганні їх об'єктів.

Дієвість важелів економічної політики істотно обмежувалася перманентною кризою державної влади, яка щорічно загострювалася. Така криза характеризується руйнацією механізмів реалізації державної влади, перетворенням боротьби за владу на важливий чинник економічної політики, обмеженістю, неузгодженістю, непослідовністю економічної політики, порушенням її структури, наростанням суперечностей між гілками влади, регіонами, безконтрольністю влади тощо. Криза влади призвела до неможливості проведення Українською державою чіткої послідовної стратегії реалізації національного суверенітету і побудови ринкової економіки, вже згаданих диспропорцій у напрямках, завданнях і пріоритетах економічної стратегії та заходах економічної тактики. **Разом з кризою приватних економічних стратегій, криза державної влади становила загальну кризу влади у суспільстві, що має загрозу його дезинтеграції та блокування розробки і втілення економічної стратегії всіх рівнів.**

Провідною вадю економічної політики 1992-1999 рр. стала відсутність послідовного плану реалізації стратегічних пріоритетів. Саме з цієї причини, попри безперечну доречність висловлених у доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ» положень, переважна більшість з них не була реалізована. Деякі було реалізовано лише за зовнішніми ознаками (як, наприклад, стабілізація грошово-фінансової системи). Те, що реалізувати положення доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ» не вдалося, зазначав у 2002 р. Радник Президента України Л. Кучми А. Гальчинський²³².

Недосконалість структури державної економічної стратегії виявилася у неповноті визначення стратегічної мети, стратегічних напрямів і завдань, зокрема, - зосередженості на приватизації у структурній стратегії, абсолютизації завдання зниження показників темпу інфляції для стратегії у грошово-кредитній сфері чи бюджетного дефіциту - для стратегії бюджетно-податкової сфери тощо. Це зумовило змішування мети, напрямів і завдань, диспропорцій у структурі стратегічних завдань. Відповідно, набір заходів економічної тактики не міг слугувати досягненню мети, оскільки не відтворював усіх поставлених стратегічних завдань. Досвід показав неприйнятність застосування в економічній політиці перехідної економіки лише тактичних заходів, характерних для розвинених ринкових економік та використання монетаристських економічних індикаторів для оцінки ефек-

²³²Гальчинський, А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. - К.: Знання України, 2002. - С. 135.

тивності економічної стратегії та стану економіки. Це особливо яскраво виявилось під час спаду 1995-1996 рр. на тлі низької інфляції та стабілізації курсу карбованця.

Безперечно, не можна вважати наслідки державної економічної політики ринкових перетворень 1992-1999 рр. суто негативними. Було подолано гіперінфляцію, тривалий час підтримувався стабільний курс запровадженої національної валюти, демонтовано основні підвалини командно-адміністративної системи, закладено основи ринкових інституційних відносин. На тлі впровадження гривні розбудовано порівняно досконалу банківську систему. Побудовано комплекс інститутів ринкової інфраструктури, почалося зближення суб'єктів та об'єктів власності, створено ряд інститутів економічної та соціальної координації. У результаті корпоратизації утворено потенційні інструменти динамічного перерозподілу капіталу. Складено певну юридичну систему ринкової економіки, набуто цінного досвіду застосування різних важелів економічного регулювання в умовах України. Змінився менталітет населення, зросла його готовність до участі в цивілізованих ринкових відносинах. Наприкінці 90-х років розпочалися помітні зрушення у напрямі економічного зростання. Поступово напрацьовувалися методики і навички реалізації заходів економічної політики державними інституціями, тактичного та стратегічного менеджменту приватними компаніями. Проте, як свідчить досвід, зазначені позитивні результати залишалися тільки потенціалом, використанню якого перешкоджала всеосяжна соціально-економічна криза. Стійкі тенденції розпаду народногосподарської системи обмежили подальшу свободу прийняття стратегічних рішень. Державна економічна стратегія на тривалий період потрапила під вплив зазначених макроекономічних та інституційних диспропорцій. Як буде показано у наступній главі, це призвело до системних вад, які у подальшому суттєво деформували процес соціального та економічного розвитку.

З цього приводу Президент України Л. Д. Кучма у 2002 р. висловив думку щодо помилковості обраної моделі ринкової трансформації. Він зазначав, що «економічна динаміка не набула сучасної постіндустріальної спрямованості... Ми фактично почали рухатися у напрямі демонтажу відповідного потенціалу розвитку»²³³.

3.2. Стратегічні орієнтири політики економічного зростання в Україні

Тривалий економічний спад, серед чинників якого переплелися значні суперечності, успадковані від командно-адміністративної системи, специфічні труднощі перехідного періоду, упущення, помилки та прорахунки, що були неминучими з огляду на піонерний характер шляху, котрим йшла

²³³Кучма, Л. Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. - К., Преса України, 2002. - С. 33.

Україна у 90-ті роки минулого століття, - усе це призвело до значних втрат в українській економіці. У 1999 р. ВВП становив близько 40 % рівня 1990 р., промислове виробництво - 51 %, капіталовкладення в основний капітал - 32 %. За таких умов досягнення економічного поживлення та забезпечення досить високих темпів економічного зростання стали визначальним завданням економічної політики.

Проте питання структури зростання, його якості, закладення умов його стійкості також не залишалися поза увагою. Стратегічні цілі для нового етапу економічного розвитку, який охарактеризувався у другій половині 1999 р. початком тенденцій економічного зростання, були, зокрема, визначені на найвищому рівні під час науково-практичної конференції у Пущі-Озерній під Києвом у березні 1999 р. Як зазначив на конференції Президент України Л. Кучма, «у наступному десятиріччі мають бути створені необхідні економічні, науково-технічні та соціальні передумови утвердження України як високотехнологічної держави, її входження до технологічно розвинених країн світу»²³⁴. Для першого етапу, для якого було визначено термін 1999-2000 рр., стратегічними завданнями було визначено: радикальну податкову реформу, ослаблення податкового тиску, стимулювання нагромадження капіталу та інноваційного оновлення виробництва; зміцнення банківської системи та ціни банківського кредиту; широкомасштабну грошову приватизацію із залученням іноземних інвесторів; ефективну амортизаційну політику, забезпечення максимально сприятливих умов для розвитку малого й середнього підприємництва; легалізацію значної частки тіньової економіки; істотне підвищення рівня використання виробничих потужностей²³⁵. Загальною метою етапу встановлено формування умов для інвестиційного забезпечення структурної перебудови економіки.

Додаткової предметності завдання забезпечення довгострокового інноваційно орієнтованого зростання набули у 2002 р. у світлі визначення орієнтиру європейської інтеграції України. Як зазначалося у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір», реалізація завдань європейської інтеграції безпосередньо залежить від прогресу у сфері забезпечення сталого зростання та прискореного подолання на цій основі розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною та державами-членами ЄС²³⁶. З цією метою як фундаментальне завдання у Посланні визначено реалізацію стратегії випереджального розвитку, яка б забезпечила щорічні темпи зростання ВВП у півтора-два рази вищі, аніж у країнах ЄС на тлі глибоких якісних перетворень, реалізації завдань сталого розвитку. Як зазначалося у Посланні, протягом 2002-2004 рр. темпи зростання ВВП

²³⁴Кучма, Л. Д. Вірю в український народ. - К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2000. - С. 377.

²³⁵Там само. - С. 378.

²³⁶Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. - К., Преса України, 2002. - С. 35.

в Україні мали складати 5-6 %, інвестицій в основний капітал - 10-12 %, реальних доходів населення - 6-7 %.

Загострення потреби в радикальних позитивних зрушеннях у конкурентоспроможності національної економіки, зумовлене завданнями створення основ для європейської інтеграції України, посилення відкритості економіки та повноцінного входження до світового економічного співтовариства знайшло подальший вияв у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». Ключове завдання, яке окреслив на початку 2003 р. Президент України Л. Кучма перед Урядом, полягало у тому, щоб «забезпечити перехід до нової моделі економічного розвитку - економічної системи, розвиток якої відбуватиметься під впливом цілеспрямованого стимулювання інвестицій, інновацій та відчутних позитивних структурних зрушень»²³⁷.

Зазначені позиції втілювалися у Розпорядження Президента України № 385 від 8.11.2002 р., де визначалися наступні стратегічні пріоритети:

- забезпечення сталого економічного зростання;
- утвердження інноваційної моделі розвитку;
- соціальна переорієнтація економічної політики;
- створення реальних передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС.

Водночас переважна більшість стратегічних цілей та пріоритетів, вміщених у зазначених програмних документах, на жаль, залишилися на рівні концептуального формулювання і не знайшли практичного розвитку у програмах діяльності українських урядів. **Досягнення динамічних показників економічного зростання було помилково сприйняте як ознака успішності виконання поставлених стратегічних цілей що стало підставою зволікання з необхідними структурними зрушеннями в національній економічній системі.**

3.2.1. Початок періоду економічного зростання (1999-2002 рр.)

Стійкі позитивні економічні тенденції фіксуються українською статистикою з другої половини 1999 р. (табл. 3.4). Роль «пускового механізму» економічного зростання в Україні відіграли, як це не парадоксально, наслідки фінансової кризи 1998 р. Девальвація гривні створила сприятливі умови для цінової конкурентоспроможності національних підприємств, і вони вчасно змогли скористатися поліпшенням кон'юнктури насамперед у сфері імпортозаміщення, а згодом - і на традиційних для України експортних ринках. На внутрішньому ринку цьому сприяло суттєве збільшення грошової пропозиції внаслідок зростання попиту на гроші у зв'язку з девальвацією гривні. Останнє дозволило дещо пом'якшити дефіцит ліквідних ресурсів, від якого потерпали підприємства, збільшити номінальні доходи населення,

²³⁷Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». - К.: 2003. - С. 4.

що одразу підвищило споживчий попит. У результаті економічне зростання у 1999 р. розпочалося, насамперед, саме з галузей, безпосередньо пов'язаних із споживчим ринком: у легкій і харчовій промисловості - на 5,7 % та 7,8 % відповідно. Певне поліпшення фінансового становища підприємств позначилося на інвестиційних процесах. Після «провалу» першої половини 90-х років та тривалої стагнації другої половини десятиріччя почалося зростання обсягів капіталовкладень у основні фонди.

Таблиця 3.4

**Динаміка основних економічних показників України
у 1999-2004 рр., (темпи приросту, %)**

Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2004 до 1998
ВВП	-0,2	5,9	9,2	5,2	9,5	12,1	49,0
Промислове виробництво	4,0	13,2	14,2	7,0	15,8	12,5	87,4
Капіталовкладення в основний капітал	0,4	14,4	20,8	8,9	31,3	28,0	153,9
Експорт	-8,4	25,8	11,6	10,4	28,5	41,6	158,3
Імпорт	-19,3	17,8	13,0	7,6	35,6	26,0	97,5
Реальні наявні доходи населення	- 0,7	4,1	10,0	18,0	9,1	19,6	75,1

Джерело: Держкомстат.

У 2000 р. домінуючу роль серед чинників економічного зростання посіло збільшення обсягів експорту. Темпи його зростання майже удвічі перевищили темпи зростання промислового виробництва та більш ніж учетверо - зростання ВВП. У цілому зовнішньоторговельний оборот України досяг у 2000 р. рівня майже 90 % ВВП. На жаль, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура спонукала до відстрочення ключових економічних перетворень. Уряд обрав пасивну тактику використання сприятливих зовнішніх чинників економічного зростання.

Набула інерція економічного зростання внаслідок збільшення реальних доходів населення та розширення ємності внутрішнього ринку й активізації інвестиційних процесів та збільшення попиту на інвестиційні товари далася взнаки у 2001 р. Попри зниження удвічі темпів зростання експорту, приріст реального ВВП прискорився і становив 9,2 %, а темпи зростання промислового виробництва у 1,2 разу перевищили показник зростання експорту. Це означало суттєве посилення впливу внутрішніх чинників економічного зростання. Про переорієнтацію збуту продукції на внутрішній ринок свідчить і те, що, попри зменшення темпів зростання випуску споживчих товарів (його приріст становив 17,7 % проти 24,5 % у 2000 р.), темпи зростання обороту роздрібної торгівлі порівняно з 2000 р. не зменшилися, хоча, як і раніше, відставали від темпів приросту випуску товарів народного споживання (12,6 %).

Стійкі показники економічного зростання, які, до того ж, спостерігалися на тлі стабільного номінального обмінного курсу гривні та досягнення у 2001 р. рекордно низького для всього трансформаційного періоду рівня інфляції, створили передумови для кардинального зламу негативних тенденцій та початку переходу України до етапу тривалого економічного підйому. На жаль, уряду не вдалося побудувати цілісної економічної стратегії, спрямованої на економічне зростання, і він обмежувався стохастичними діями у відповідь на поточні виклики та проблеми. Не було здійснено податкову реформу. Тривало зростання реальної вартості кредитних ресурсів. Не відбувалося помітних змін у структурі тіньової економіки.

Таблиця 3.5

**Індекси промислової продукції за видами діяльності
(до попереднього року, %)**

Галузі	2000	2001	2002	2002 до 1999
Промисловість, у тому числі:	113,2	114,2	107,0	138,3
добувна	106,4	103,3	102,3	112,4
Обробна, у тому числі:	116,6	117,2	108,9	148,8
харчова та перероблення сільгосппродуктів	123,0	118,2	108,4	157,6
легка	136,4	113,8	100,4	155,8
виробництво деревини та виробів з неї	156,5	128,0	123,4	247,2
целюлозно-паперова, поліграфічна, видавнича справа	131,7	118,2	108,4	168,7
виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	92,0	154,3	125,5	178,2
хімічна та нафтохімічна	108,8	110,6	106,5	128,2
виробництво інших неметалевих мінеральних виробів	107,7	111,4	105,3	126,3
металургія та оброблення металу	121,3	104,9	103,9	132,2
машинобудування	115,3	118,8	111,3	152,5
Виробництво та розподілення електроенергії	98,2	102,6	101,1	101,9

Джерело: Держкомстат.

Зазначені проблеми далися взнаки у 2002 р. Хоча за деякими показниками (обсяг продукції сільського господарства, роздрібного товарообороту) зростання навіть перевищило відповідні темпи 2000-2001 рр., низка інших індикаторів виявила тенденцію до зменшення. Зокрема, темп зростання обсягу реального валового внутрішнього продукту зменшився порівняно з торішнім показником у 1,8 разу, промислового виробництва - удвічі, виробни-

цтва товарів народного споживання - у 2,1 разу. Різко впав темп зростання інвестицій в основний капітал (див. табл. 3.4). Попри випереджальні темпи зростання обробної промисловості у структурі валового випуску (загалом вона становила 38 % валового випуску), це зростання мало переважно екстенсивний характер, що підтверджується його галузевою структурою. Безперечно, позитивними є збільшення обсягів виробництва у машинобудуванні (на 53 %), харчовій (58 %) та легкій (56 %) промисловості (табл. 3.5). Проте не слід забувати про досить низьку базу для порівняння: адже у 1999 р. виробництво у машинобудуванні та металообробці становило 36 % рівня 1990 р., харчовій промисловості - 39 %, легкій - 24 %. Водночас, хоча за 1999-2002 рр. обсяги виробництва в металургії й обробленні металу зросли лише на 32 %, ці галузі чи не найменше постраждали за період трансформаційної кризи: виробництво чорної металургії у 1999 р. становило 48 % рівня 1990 р., кольорової - 64 %.

Ознакою практичної відсутності дії системних механізмів структурної адаптації економіки в умовах економічного зростання стало те, що, незважаючи на послідовне зростання ВВП та поступове збільшення прибутків підприємств, частка валового нагромадження основного капіталу протягом усього зазначеного періоду майже не змінювалася, а підсумково за 1998-2002 рр. можна навіть відзначити тенденцію поступового зменшення норми нагромадження (рис. 3.2). Це звузило можливості структурної перебудови економіки та підвищення її конкурентоспроможності відповідно з поставленими стратегічними цілями формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку та побудови підґрунтя європейської інтеграції України.

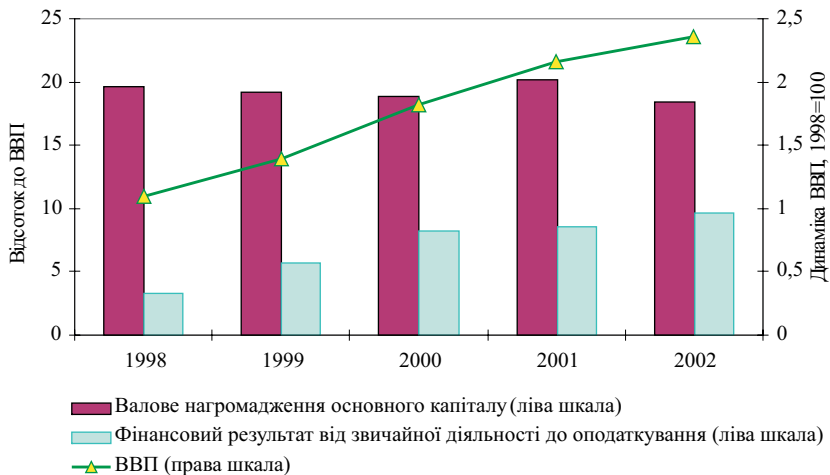

Рис. 3.2. Динаміка ВВП, валового нагромадження основного капіталу та чистого прибутку підприємств у 1998-2002 рр.²³⁸

²³⁸ Розраховано за даними: Економічна статистика. Щомісячне видання Міжнародного центру перспективних досліджень. - Грудень 2002 р.

Зокрема, якщо відповідно до стратегічних орієнтирів, визначених у Посланні Президента України «Європейський вибір», темпи зростання інвестицій в Україні мали випереджати зростання доходів населення, що, зрештою, повинне було закласти умови для переходу у 2005 р. до структурно-інноваційної моделі економічного розвитку, насправді у 2002 р. було суттєво «перевиконано» план зростання доходів населення (вони збільшилися у реальному вимірі на 18,0 %), водночас зростання інвестицій становило лише 8,9 %. При цьому, за темпами зростання обсягів капіталовкладень у 2002 р. попереду були фінансова діяльність (62,5 %), будівництво (56,6 %), оптова та роздрібна торгівля й послуги з ремонту (51,3 %) та освіта (30,8 %). Переважна частина капіталовкладень традиційно спрямовувалася на розвиток промисловості (40,7 % до загального обсягу), проте темпи їхнього зростання були нижчими за загальний річний показник (6,0 %).

Капіталовкладення у обробну промисловість зросли на 13,8 %, причому «лідерами» за темпами зростання стали целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість та видавнича справа (89,3 %), виробництво деревини та виробів з неї (56,3 %), харчова промисловість та перероблення сільгосппродуктів (34,8 %). До останньої було спрямовано 36,6 % всіх вкладень у обробну промисловість. Водночас, відбулося зниження обсягів інвестування хімічної промисловості (на 3,1 %), металургії та металообробки (8,4 %), легкої промисловості (13,3 %), виробництва коксу та продуктів нафтопереробки (29,8 %).

Відтак зміна структури приросту промислових капіталовкладень засвідчила помітне зниження інвестицій у експортоорієнтовані галузі, пов'язане із загальним скороченням темпів зростання експорту. Натомість адекватної переорієнтації на галузі, спрямовані на внутрішній ринок, не відбулося, що й спричинило уповільнення темпів зростання інвестицій. У цілому виявлено кардинальне розходження динаміки інвестицій із довгостроковими завданнями створення передумов для переходу до інноваційної моделі економічного зростання, натомість набули розвитку тенденції формування моделі економічного зростання, орієнтованої на традиційний споживчий ринок.

Тенденції подальшого віддалення від інноваційної моделі розвитку ілюструють і зміни у структурі ВВП за категоріями кінцевого використання. Так, валове нагромадження капіталу зменшилося у 2002 р. порівняно з 2001 р. на 2,9 процентного пункту - до 18,9 % ВВП (причому частка нагромадження основного капіталу зросла на 0,6 пункту, водночас частка приросту запасів оборотних коштів зменшилася на 3,5 пункту). Натомість спостерігалося збільшення частки споживчих витрат сектору загального державного управління - на 0,6 пункту, та чистого експорту - на 3 пункти. Загалом вага експорту зросла у 2002 р. до 56,4 % ВВП, в той час як кінцеві споживчі витрати домогосподарств зменшилися на 0,5 пункту, до 54,5 % ВВП, що засвідчило деяке зменшення місткості внутрішнього ринку та зростання ваги зовнішніх чинників економічного зростання.

Отже, початок періоду економічного зростання засвідчив формування в Україні економічних механізмів, які стимулюють здійснення

суб'єктами господарювання стратегії збільшення обсягів виробництва та господарських оборотів, підвищення конкурентоспроможності, освоєння нових ринків збуту. Ці механізми перебувають як у площині об'єктивних макроекономічних закономірностей, сформованих внаслідок ліберальних економічних реформ, які сформували критичну масу самостійних економічних суб'єктів та середовище їхньої взаємодії, так і у площині заходів державної політики, яка створювала відповідне економіко-правове середовище для діяльності цих суб'єктів.

Проте вичерпання екстенсивних чинників, які забезпечили економічне зростання 1999-2001 рр., та надто повільне формування належних зрушень у структурі економічної системи, які б перевели національну економіку в режим зростання, що спирається на інвестиційно-інноваційне ресурсотворення, зумовили погіршення макроекономічної динаміки в Україні у 2002 р. Становище, що склалося, стало наслідком відсутності дієвих каналів спрямування коштів споживчого попиту на акумулювання інвестиційних ресурсів та їх наступного перетворення на інвестиції, зволікання з низкою структурних реформ, необхідних для активізації підприємницької та інноваційної активності. Внаслідок цього посилювався фіскальний тиск на суб'єктів господарювання з метою збільшення фактичних виплат до бюджету та соціальних фондів та фактичних видатків на робочу силу, що спричинило послаблення спроможності цих суб'єктів спрямовувати кошти на розширення та вдосконалення виробництва. Відтак, як засвідчив досвід 2000-2002 рр., надмірний відрив динаміки доходів населення від динаміки виробництва знижує спроможність пропозиції адекватно реагувати на динаміку попиту. **За умов відсутності системної інвестиційної стратегії, стимулюючий вплив підвищення внутрішнього та зовнішнього попиту спричинив досягнення межі завантаження виробничих фондів за нинішнього техніко-економічного стану українських підприємств та рівня їхньої конкурентоспроможності.**

3.2.2. Відновлення експортних чинників та набуття нової якості зростання (2003-2004 рр.)

Останній квартал 2002-2004 рр. позначилися відновленням динамізму економічного зростання. Приріст ВВП у 2003 р. становив 9,5 %, промислового виробництва - 15,8 %, а у 2004 р. - 12,1 % та 12,5 % відповідно. **Значне випередження темпами зростання експорту, який зріс на 28,5 %, темпів приросту ВВП та промислового виробництва засвідчує суттєве посилення цього чинника економічної динаміки у 2003 р. порівняно з попереднім роком.** У вартісному вимірі обсяги експорту товарів і послуг зросли у 2003 р. порівняно з попереднім роком на 5,1 млрд дол. США, що складає три чверті сумарного приросту ВВП у доларовому еквіваленті, а обсяг експорту сягнув 55 % ВВП. Водночас збільшення обсягів експорту відбулося не завдяки реалізації заходів економічної стратегії, а насамперед внаслідок поліпшення зовнішньоекономічної кон'юнктури та ревальвації євро щодо долара США (за рік вона становила 17 %), що, за збереження

сталого номінального обмінного курсу гривні щодо долара, сприяло збільшенню цінової конкурентоспроможності українських товарів на зовнішніх ринках. Значне прискорення темпів зростання експорту стало сприятливим чинником насамперед для металургійної, хімічної та нафтопереробної галузей та машинобудування.

У 2004 р. відбулося зміцнення динаміки зростання експорту. За рік експорт товарів і послуг з України зріс на 41,6 %, а його частка - до 61 % ВВП. Показовим є те, що, у попередні роки приріст імпорту й експорту був відносно збалансованим, а у 2004 р. приріст експорту в абсолютному вимірі у 1,6 разу перевищив приріст імпорту. Причому, в той час як у експортних галузях прискорено формувалися додаткові фінансові ресурси, пріоритетність цінових чинників конкуренції не заохочувала до їхнього інвестування у якісне переозброєння виробництва та інноваційні процеси у галузях. Як буде показано далі, процеси неврегульованої експансії капіталів, нагромаджених у експортних галузях, стали одним з чинників суспільно-політичної кризи в Україні наприкінці 2004 р.

Позитивну роль щодо прискорення економічного зростання відіграла активна ремонетизація економіки, яка відбувалася як внаслідок політики поповнення валютних резервів Національного банку України, так і завдяки різкому збільшенню обсягів рефінансування комерційних банків. Згідно даних НБУ, грошова маса М3 зросла за 2003 р. на 46,5 %, а рівень монетизації економіки сягнув 31,3 %. Спрощення доступу підприємств та населення як до коротко- так і до довгострокових кредитних ресурсів дозволило поживити економічний оборот, стало важливим чинником зростання споживчого попиту на товари тривалого користування та активізації інвестиційної діяльності підприємств.

Проте ремонетизація економіки відбулася насамперед як пасивна реакція на вплив зовнішніх, незалежних чинників, пов'язаних з активним надходженням валюти на валютний ринок України та намаганнями НБУ не допустити зміцнення національної грошової одиниці. У свою чергу, чинниками припливу валюти стали значне позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, зростання в 1,3 разу порівняно з 2003 р. припливу прямих іноземних інвестицій, зростання обсягів зовнішніх запозичень, залучених українськими банками та підприємствами на міжнародних ринках капіталу тощо. Такий приплив змусив Нацбанк до стерилізації частини гривневої маси, що надходила на ринок внаслідок валютних інтервенцій, що, зокрема, загальмувало рефінансування комерційних банків, зумовило збереження високого рівня процентних ставок. Такі антиінфляційні заходи посилювали переваги експортерів, які мають прямий доступ до ліквідних ресурсів, отже, зумовлювали відтворення випереджального розвитку експортоорієнтованих галузей економіки.

Помітну роль відіграв у економічному зростанні також чинник внутрішнього інвестиційного попиту. Загальний обсяг інвестицій збільшився у 2003 р. на 31,3 %, у 2004 р. - на 28,0 %. Це сприяло підвищенню попиту на інвестиційні товари, у тому числі - вітчизняного походження.

Підтримці високих темпів інвестиційної діяльності сприяли випереджальне зростання довгострокового кредитування комерційними банками (частка довгострокових кредитів зросла наприкінці 2004 р. до 46,8 %, кредитів у інвестиційну діяльність - до 8,3 %), активізація іноземного інвестування (приплив прямих іноземних інвестицій становив у 2004 р. 1,56 млрд дол. США, що на 31 % більше, ніж у 2003 р.).

Активна інвестиційна діяльність стала можливою завдяки зростанню прибутковості підприємств через як цінову кон'юнктуру, так і завдяки посиленню контролю у фінансовій сфері (загалом офіційний чистий фінансовий результат підприємств України у 2003 р. був на 38,7 %, а у 2004 р. - у 2,1 разу вищим порівняно з попереднім роком, причому прибуток прибуткових підприємств зріс у 2004 р. на 62,3 %, збиток - лише на 3,8 %).

У 2004 р. спостерігалося помітне поліпшення структури галузевого розподілу отриманого прибутку. Прибуток прибуткових підприємств у промисловості збільшився у 2,3 разу, або на 11,6 млрд грн, а питома вага промисловості у структурі чистого сукупного фінансового результату зросла з 44,9 % до 49,2 %. Між тим, прибуток, як і раніше, був нерівномірно розподілений по галузях економіки. Зокрема, частка торговельно-фінансової сфери сягала у 2004 р. 24,2 % чистого фінансового результату в економіці та 25,9 % прибутків прибуткових підприємств. На частку базових галузей промисловості (металургія та металообробка, хімічна, нафтохімічна промисловість та нафтопереробка), добувної промисловості, виробництва та розподілу електроенергії, газу і води припадало 75,9 % прибутків (у 2003 - 71,0 %), отриманих у промисловості. Таким чином, на решту галузей, які, власне, повинні складати потенціал використання сучасних чинників конкурентоспроможності, залишалось 24,1 % прибутку прибуткових підприємств промисловості.

Завдяки тому, що найвищі темпи зростання - 35,8 % у 2003 р. та 28,0 % у 2004 р. - було відзначено у машинобудуванні, спостерігалося певне поліпшення структури промисловості України. Значну позитивну роль у розвитку цієї складної галузі відіграли ремонтізація економіки зі збільшенням оборотних коштів підприємств, та розширення кредитування. Між тим, найшвидше зростало виробництво в автомобільній промисловості (119,2 % у 2003 та 63,3 у 2004 рр.), водночас виробництво інвестиційної продукції - машин та устаткування - зростало значно повільніше: 21,4 % у 2003 та 18,9 % у 2004 рр. (у т. ч. виробництво машин для переробки сільгосппродуктів зросло у 2003 р. на 16,4 %, у 2004 - на 36,4 %, верстатів - на 16 % та 14,4 % відповідно, сільськогосподарських машин - на 3 % та 23,6 %). З огляду на те, що, за приблизними підрахунками, близько половини виробленої в Україні продукції машинобудування має експортне призначення, як визначальний чинник зростання у машинобудуванні варто вважати саме зростання обсягів експорту.

Натомість чинник зростання споживчого попиту населення у 2003 р. істотно поступився позиціями у ряді факторів економічної динаміки. За рік реальні наявні доходи населення збільшилися лише на 9,1 % й істотно відставав від темпів приросту промислового виробництва, що загальмува-

ло приріст споживчого попиту на товари повсякденного споживання. Підтримання приросту споживчого попиту, в тому числі - за рахунок товарів тривалого користування, стало можливим завдяки суттєвому розширенню споживчого кредитування (причому одночасно спостерігалось зростання банківських вкладів населення в національній валюті на 54,1 %) та витрачання готівкових заощаджень населення (за зростання номінальних наявних доходів за рік на 14,8 % витрати на придбання товарів і послуг зросли на 17,7 %).

Деяке відновлення значущості вказаного чинника зростання відбулося у 2004 р. Темп приросту реальних наявних доходів населення становив 19,6 %, що у 2,2 разу більше, ніж у 2003 р., а витрати населення зросли на 22,7 %. Це сприяло підтриманню активної позитивної динаміки на ринку споживчих товарів: зростання у харчовій промисловості становило 12,4 %, легкій - 13,6 %.

Належне виконання плану бюджетних видатків забезпечило стійкий рівень державного попиту та зростання доходів працівників бюджетних організацій та установ, з відповідним підвищенням їхньої купівельної спроможності (видатки зведеного бюджету зросли порівняно з 2002 р. на 25,4 %, водночас доходи - на 21,3 %, що свідчить про певне посилення стимулюючої ролі бюджетних важелів, видатки зведеного бюджету в 2004 р. були вже на 34,3 % більше, ніж у 2003 р.). При цьому позитивну роль відіграло зростання рівня монетизації економіки, яке полегшило доступ підприємств до ліквідних ресурсів, необхідних для своєчасної сплати податків. Додатковий стимул зростанню та посиленню інвестиційних процесів надало й те, що фіскальне вилучення коштів не зросло пропорційно приросту ВВП (за даними Рахункової палати України, реальні доходи зведеного бюджету, обчислені за порівнянними умовами, зросли лише на 2,9 %).

Таким чином, посилення експортних чинників економічного розвитку у 2003-2004 рр. забезпечило високі темпи економічного зростання, збільшення доходів підприємств і населення, надходжень до державного бюджету. При цьому, завдяки нагромадженому потенціалу інституційних змін, стійким ремонетизаційним процесам, накопиченню ресурсів фінансової сфери економічне зростання набуло *інвестиційної спрямованості*. Інвестиційний аспект сформував передумови додаткової стійкості експортної моделі, створив потенційну можливість модифікації моделі з розширенням внутрішніх ринків, поступовим переходом до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. **Активізація стратегічної діяльності суб'єктів господарювання, орієнтованої на розвиток, дає підстави констатувати певне підвищення ефективності економічної стратегії держави у цей період.**

Проте «інвестиційний бум» не спричинив помітних позитивних структурних зрушень у спрямуванні інвестицій. Навпаки, генеровані в реальному секторі економіки інвестиційні ресурси витікали до вторинних секторів економіки (в операції з нерухомістю, торгівлю, транспорт) як через децентралізовані фінансові інструменти, так і через фіскальні механізми. Високі темпи економічного зростання не мали інноваційної основи. У 2003 р.

помітно (на 17,8 %) зменшилася кількість підприємств, які впроваджували технологічні інновації. Кількість освоєних нових видів продукції скоротилася порівняно з попереднім роком на 67,6 %. Частка інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції скоротилася з 7,0 % до 5,1 %. У 2004 р. частка інноваційно активних промислових підприємств зменшилася у 2004 р. до 12,3 %, а їхня чисельність порівняно з попереднім роком - на 4,7 %. Кількість реалізованих у виробництві прогресивних технологічних процесів у 2004 р. становила менше чверті від показника 1991 р. та 58 % порівняно з 1995 р. Відтак помітних зрушень у реалізації провідного стратегічного орієнтиру - формування засад інноваційної моделі розвитку - досягнуто не було. Сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура та автономні дії суб'єктів господарювання щодо забезпечення власного розвитку створили ілюзію ефективності обраної моделі державної економічної політики та призвели до зволання з подальшими кроками економічних перетворень.

Політичні процеси, які набули розвитку під час підготовки до президентських виборів 2004 р., зумовили значне посилення з середини 2004 р. фактичного фіскального тиску на бізнес з метою отримання додаткових коштів для фінансування соціальних видатків бюджету та пенсій. Зростання бюджетних видатків відбувалося на тлі проведення «добровільно-примусової» конвертації бюджетної заборгованості з відшкодування ПДВ у державні цінні папери, збереження територіальної та галузевої нерівності у податковому навантаженні на бізнес, збереження високого рівня корупції через недосконалість механізмів податкового адміністрування, насамперед, ПДВ.

Фіскалізація економічної політики та наступні ринкові диспропорції стали вагомими економічними передумовами кризових явищ у політичній сфері наприкінці 2004 р.

Зважаючи на те, що понад 63 % видатків консолідованого бюджету було сконцентровано у другому півріччі, причому 46,5 % - у вересні-грудні 2004 р., в економіці нагромадилися макроекономічні диспропорції, пов'язані з посиленням тиску на ринок з боку споживчого попиту, що насамперед позначилося на зростанні споживчих цін. У період найактивніших бюджетних видатків завдяки стерилізаційній політиці НБУ грошова пропозиція в Україні скорочувалася. Загалом за жовтень-листопад грошова маса МЗ зменшилася на 9,6 %, або 5 млрд грн. Це стало однією з причин уповільнення темпів економічного зростання та інвестиційних процесів з вересня 2004 р.

У зв'язку з тим, що у листопаді-грудні 2004 р. через різке загострення політичної нестабільності спостерігалися масове вилучення з банківської системи гривневих депозитів і трансформація їх у валютні, дефіцит гривневих ресурсів у банківській системі та різке їх подорожчання на міжбанківському ринку, посилення панічних настроїв та недовіри до банківської системи, Нацбанк України був змушений здійснювати інтенсивні валютні інтервенції (у жовні-грудні 2004 р. НБУ витратив на інтервенції на валютному ринку 2,7 млрд дол. США, або понад половину суми, викупленої у січні-вересні).

Втрага комерційними банками частини депозитів населення та суб'єктів господарювання, разом з підвищенням ризиковості економічної діяльності,

призвела до різкого згорання кредитування. Загроза кризи ліквідності низки комерційних банків зумовила використання спеціальних обмежувальних заходів Національного банку, які дозволили запобігти масштабній кризі, проте логічно продовжили політику НБУ попередніх місяців, але позитивний вплив монетарної політики на економічне зростання було втрачено. Зокрема, наприкінці 2004 р. більшість монетарних показників так і не вийшли на рівень 1 жовтня. За даними НБУ, депозити юридичних осіб зменшилися на 1,3 млрд грн, фізичних - на 3,2 млрд грн, у тому числі в національній валюті - на 3,1 і 5,1 млрд грн відповідно. Обсяги кредитування в національній валюті скоротилися на 0,5 млрд грн (за 9 місяців року вони зросли на 12,1 млрд грн), і лише в іноземній валюті - збільшилися на 2 млрд грн. Незважаючи на те, що за останній квартал НБУ спрямував на рефінансування комерційних банків 19,3 млрд грн, або 94 % усього річного обсягу, мобілізувавши лише 1,7 млрд грн, рівень монетизації економіки в останньому кварталі 2004 р. знизився.

3.2.3. Період посилення політичних впливів на економічний розвиток (2005-2008 рр.)

Дослідження перебігу соціально-економічних процесів та економічних стратегій держави та суб'єктів господарювання у 2005-2007 рр. неможливе без детального врахування впливу комплексу складних політичних чинників, пов'язаних з подіями Помаранчевої революції та наступними перманентними загостреннями внутрішньополітичних конфліктів.

Застосування методології стратегічного аналізу дозволяє встановити об'єктивне економічне підґрунтя процесів, що відбувалися в цей період в Україні. Без наявності глибинних економічних передумов та суперечностей, які призвели до нестійкості системи влади та наростання значного протестного інтересу, політичні зрушення виявилися б просто неможливими. Відтак, з нашої точки зору, політичні, ідеологічні та суспільно-психологічні чинники, інструменти та технології стали каталізаторами та рушіями розкриття об'єктивних суперечностей економічної сфери, нагромаджених у попередні періоди. **Чинниками „помаранчевої революції” стали як безпосередньо негативні процеси та тенденції, які відбувалися в Україні, так і об'єктивні зрушення в структурі суспільства та економіки, які є за своєю природою позитивними, проте у своєму розвитку наштовхнулися на завузькі рамки, встановлені негнучкою системою здійснюваної політики та права.**

В основі масової реакції, яка спонукала людей до активних протестних дій, на нашу думку, перебуває системна криза соціально-економічної моделі, яка встановилася в Україні. Фрагментарність соціально-економічної системи та незорієнтованість соціально-економічної стратегії держави на її консолідацію вилася у відповідну фрагментарність економічного зростання, яка загострила конфлікти елементів та механізмів цієї системи. Фрагментарність виявилася в комплексі системних розривів, які, у свою чергу, забезпечили різноспрямованість цінностей і переваг загальнодержавних і

регіональних ділових еліт та їхніх відтворювальних стратегій; покладені в основу відчуження їх від інститутів держави та суперечностей між стратегіями локального й загальнодержавного рівня.

Провідне місце в економічній фрагментарності варто відвести такій взаємопов'язаній парі, як **обмежена місткість внутрішнього ринку та експортна модель економічного зростання**. Описане у попередньому параграфі переважання експортних чинників зростання, за якого понад половину знову створюваної в країні вартості реалізовується на зовнішніх ринках і фактично прямо не залежить від стану внутрішнього ринку, закріпило розрив відтворювальних інтересів між галузями, орієнтованими переважно на експорт та на внутрішній ринок.

Відвернення фінансових потоків від внутрішнього ринку ставить експортера у більш вигірне становище. Вичерпання можливостей екстенсивного розвитку галузей, орієнтованих на внутрішній ринок (зокрема — харчової промисловості), за активного зростання експорту завдяки сприятливій зовнішній кон'юктурі призвело, враховуючи наявність галузевої спеціалізації регіонів, до **посилення міжрегіональної диференціації доходів як бізнесу, так і населення**. Це викликало в досить широких верствах населення природні сумніви у достовірності показників економічного зростання та підозри у несправедливому привласненні його плодів.

Наприклад, за даними Держкомстату, протягом січня-жовтня 2004 р. середня заробітна плата по Україні зросла з 500,05 грн до 636,21 грн (на 27 %) і становила 164,5 % прожиткового мінімуму. При цьому диференціація рівня заробітної плати серед регіонів продовжувала залишатися суттєвою і становила понад 2 рази. Так, у Києві середня заробітна плата у жовні 2004 р. становила 1019,73 грн. У Донецькій, Дніпропетровській та Запорізькій областях у жовні на одного штатного працівника було нараховано відповідно 784,07 грн, 719,21 грн. та 712,43 грн., що складало 180-200 % прожиткового мінімуму, в той час як у Тернопільській, Волинській та Хмельницькій областях заробітна плата за цей період становила відповідно 431,46 грн, 450,79 грн. та 455,50 грн., що не перевищувало 120 % прожиткового мінімуму.

Суттєву регіональну диференціацію також мала заборгованість із виплати заробітної плати, яка у січні-жовтні 2004 р. становила 1793 млн грн. На початок 2004 р. найбільшу заборгованість мали Донецька - 560 млн грн, Луганська - 320 млн грн та Дніпропетровська - 122 млн грн області. Найменша заборгованість була по Закарпатській області - 2,5 млн грн. Проте погашення боргів протягом року в зазначених східних областях в абсолютних значеннях було найбільшим: Донецька область до 1 листопада скоротила борг на 342 млн грн, Луганська - на 219 млн грн, Дніпропетровська - на 58 млн грн. Відтак населення зазначених регіонів мало обгрунтовані підстави відчутти прямий зв'язок між позитивною економічною динамікою та рівнем власних доходів.

Незважаючи на проголошений курс на децентралізацію державної влади, прийняття Бюджетного кодексу, що розширив бюджетні повноваження субнаціональних органів влади, рівень реальної фінансової автономії на

місцях суттєво погіршився. Про це, зокрема свідчать, зростання рівня як умовних так і безумовних трансфертів регіонам, і як наслідок, збільшення кількості дотаційних регіонів із 12 у 1996 р. до 26 у 2003 р. При цьому частка доходів місцевих бюджетів (без урахування трансфертів) зменшилася з 45,7 % у 1998 р. до 29,9 % у 2003 р.

Наслідком фрагментації зростання стало також **формування могутніх галузевих угруповань, які практично не орієнтовані на вітчизняного покупця** — основну постать будь-якої ринкової економіки. У результаті предметами їхньої лобістської діяльності є заходи економічної політики, які обмежують внутрішню купівельну спроможність — отримання експортерами пільг за рахунок зростання фіскального тиску на інших учасників ринку; обмеження собівартості за рахунок незначного зростання питомої ваги в ній заробітної плати, підвищення цін під впливом міжнародної кон'юнктури тощо. Показовим прикладом є підвищення цін на металопродукцію вітчизняними металургами у зв'язку зі зростанням цін на світовому ринку, що відчутно вразило українських споживачів металу та спонукало деяких з них звертатися до імпорту металопродукції. Зважаючи на критичну важливість експортоорієнтованих галузей для динаміки економічного зростання та стабільності валютних надходжень в країну, такі заходи державної економічної політики мали належне макроекономічне обґрунтування. Новий етап експортоорієнтованого зростання 2003—2004 рр. стимулював формування вертикальних виробничих структур (передусім — у гірничо-металургійному комплексі), покликаних забезпечити бізнес від невизначеностей національного ринку, тим самим ще більше посиливши міжгалузеві та міжрегіональні розриви.

Важливу роль у загостренні кризових явищ відіграла **відсутність належної кооперації між малим, середнім та великим бізнесом**. На відміну від більшості розвинених країн світу, де малий та середній бізнес виробляє від 40 % до 80 % валового внутрішнього продукту і органічно залучений до відтворювальних схем великих компаній, в Україні він виявився сегментованим в окремій ніші, пов'язаній, передусім з торговельно-посередницькою діяльністю, часто в рамках збутових систем зарубіжних компаній. Незважаючи на пріоритетність розвитку малого бізнесу, яка офіційно декларувалася, де-факто держполітика сприяла його консервації у напівкустарних зародкових формах, які, до того ж, досить часто діяли поза межами регуляторного правового поля. Умови, у яких опинився малий бізнес, логічно підштовхували його до взаємодії з місцевою владою та місцевими елітами, водночас великий бізнес найліпше лобював власні інтереси перед центральною владою.

Між тим, **тривале співіснування малого та великого бізнесу без встановлення коопераційних стосунків неможливе внаслідок обмеженої місткості внутрішнього ринку**. Досить часто процеси концентрації капіталу та фінансової експансії галузей та компаній, які отримали з тих чи інших причин найбільш стійкий розвиток, набували форми конфлікту центральної та регіональних еліт із залученням усього доступного централь-

ній владі арсеналу впливу у вигляді фіскальних, правоохоронних, судових структур, а також позазаконних засобів. Бюрократизація та корумпованість сфери економічного регулювання, незахищеність базових громадянських та економічних (в тому числі - майнових) інтересів економічних суб'єктів та громадян додатково посилили негативне ставлення до існуючих владних структур у регіонах та в центрі.

Незавершеність структурно-інституційних перетворень багатьох галузей економіки, орієнтованих на споживчий сектор (торгівля, сфера послуг, транспорт тощо), призвела до того, що навіть дії місцевих ділових еліт, які здійснювалися згідно з логікою концентрації капіталу, часто викликали опір представників малого бізнесу та населення. Досить наочні приклади цього - протидія дрібних та індивідуальних перевізників спробам централізації автотранспортної мережі в кількох містах України, протидія дрібних торговців (насамперед у невеликих містах) розвитку мережі супермаркетів тощо.

Досить гострого вияву набув **конфлікт між бізнесом та інститутами фіскальної сфери**, зумовлений хронічною нестачею коштів для наповнення бюджету через низьку рентабельність легального бізнесу. Посилили цей конфлікт диверсифікація джерел доходів бізнесу та населення. Завдяки поглибленню ринкових перетворень та розвитку ринкових інститутів, зростанню господарських оборотів, місткості ринку та кредитоспроможності банківської системи на хвилі економічного зростання, підприємницькі структури мали все більше можливостей отримувати доходи, застосовуючи ринкові інструменти та не входячи в пряму взаємодію з органами місцевого та загальнодержавного управління. Значне відставання перебудови бюрократизованих регуляторної та економіко-правової системи, затягування податкової реформи перетворилися на очевидну перешкоду нарощуванню доходів бізнесу, сприяли зростанню корупції, а в суспільстві сформували потужний протестний потенціал, який виник передусім у середовищі малого та середнього бізнесу. Каталізатором прояву цих суперечностей стала фіскалізація політики держави у 2004 р.

Зважаючи на те, що «постраждала» від посилення фіскального тиску на бізнес сторона (суб'єкти господарювання), на відміну від сторони, що «виграла» (отримувачі соціальних виплат і зарплат з бюджету), є досить активним стратегічним суб'єктом, це зумовило значний спротив політиці держави, орієнтованій на передвиборче підвищення соціальних виплат за рахунок фіскальних інструментів.

Парадоксальним виявився вплив **тіньового сектору економіки**, який сформувався у відповідь на нерозв'язаність конфлікту бізнесу та фіскальної сфери, і виробляє, за офіційними оцінками Міністерства економіки України, близько 35 % сумарного ВВП країни. У процесі фіскалізації економічної політики відбулося зниження рівня прибутковості як тіньової, так і легальної економіки, що знизило стимули для вітчизняного бізнесу працювати у будь-якому з цих секторів економіки. Відсутність дієвої політики детінізації економіки, яка б передбачала м'яку модель адаптації некримінальних тіньових

капіталів до діяльності в легальній економіці, створила загрозу втрати власниками тіньових капіталів у разі зміни влади, що, у свою чергу, зумовило активну «політичну мімікрію» значної частини учасників тіньового сектору (насамперед - місцевого рівня) у намаганнях налагодити контакти з новими управлінськими елітами.

Відчутно негативно позначилася на неефективності стратегії держави у сфері консолідації інтересів **відсутність інструментів підтримки становлення та розвитку бізнесу**. Незважаючи на велику капіталодефіцитність української економіки, економічна політика - і в податковій, і в грошово-кредитній, і в регуляторній сферах - постійно була щонайменше індиферентною до інвестування у створення нового та розвиток існуючого бізнесу. Прискорений розвиток експортоорієнтованих галузей зумовив випереджальне накопичення в цій сфері надлишкових фінансових ресурсів, а, отже, об'єктивну тенденцію до експансії капіталу в галузі та регіони, які потерпали від його нестачі. Тим часом на базі розширення ринків товарів та послуг народного споживання, де виробництво, імпорт та реалізація відносно децентралізовані, відбулося утвердження автономної економічної основи існування регіональних еліт, які зазнавали суттєвих втрат внаслідок між-регіонального та міжгалузевого перерозподілу економічного та правового контролю, котрий де-факто розпочався ще у 2003 р. Це спонукало стратегічних суб'єктів регіонального рівня до пошуку політичних важелів протидії втручанням ззовні в політико-економічну ієрархію, що склалася.

Потужним чинником неоднорідності інституційного середовища, яка зумовила конфлікти між стратегічними суб'єктами, стала **різна «швидкість» імплементації ринкових механізмів у секторах української економіки**. З одного боку, за період економічних реформ були сформовані розвинена банківська система, система роздрібної торгівлі, значна частина підприємств, орієнтованих на виробництво споживчої продукції, передусім — харчової. З іншого боку, майже нереформованими залишалися сільське господарство, житлово-комунальна сфера. Така «різниця швидкостей» призвела до впливу фінансових ресурсів до більш реформованих секторів, та спричинила прогресуюче відставання решти у рівні отримуваних доходів.

Таким чином, радикальні політичні зрушення, які відбулися в Україні на рубежі 2004–2005 рр., стали прямим наслідком хронічної неефективності соціально-економічної стратегії держави у побудові механізмів гармонійного розподілу ресурсів, які виробляються соціально-економічною системою, на цілі розвитку. За відсутності таких механізмів будь-які спроби фрагментарного вирішення системних суперечностей — шляхом, наприклад, дефіскалізації економіки (зниження рівня податкового навантаження) без перебудови її структури, або заохочення структурної перебудови без компенсації її соціальної ціни тощо — приречені на невдачу.

Відтак **пріоритетним завданням стратегії держави, здійснюваної представниками оновленої влади, мало б стати формування механізмів консолідації інтересів груп і прошарків українського суспільства шляхом вирішення вищенаведених суперечностей, реалізації та при-**

множення накопиченого в країні потенціалу соціально-економічного розвитку.

Між тим, процес формування економічної політики держави у 2005 р. перебував під потужним впливом політичних чинників, пов'язаних з викидками Помаранчевою революцією інституційними потрясіннями - суперечливим та затяжним процесом зміни політичних еліт, перерозподілом політико-економічних впливів, дезорганізацією системи державного регулювання, різкими зрушеннями у правовому середовищі. Самі по собі політичні зміни не лише не сприяли вирішенню системних економічних проблем, властивих українській економіці, але й певною мірою спровокували їхнє загострення, оскільки стали підставою для розгортання в Україні *«інституційної кризи»*. Така криза може бути визначена як руйнування значної частини економічних і квазіекономічних взаємовідносин, які встановилися у попередні роки на підґрунті мінімізації трансакційних витрат та оптимізації прибутковості вітчизняних підприємств. Інституційна криза спричинила різке зростання трансакційних витрат суб'єктів господарювання, а відтак - загальмувала їхню стратегічну діяльність.

Внаслідок кризи відбулося гальмування поточної діяльності значних прошарків бізнесу, операцій як легальної, так і тіншової сфер через втрату мотивації до економічної діяльності, спостерігалось різке зростання непевності, а відтак - перехід власників та менеджменту на позицію вичікування. Своєрідна «криза перспективи» зумовила втрату мотивації до інвестування, а щодо капіталів, безпосередньо пов'язаних з незаконними формами отримання прибутків, стала прямим стимулом до витоку капіталу з країни.

Окремою складовою інституційної кризи стала дераціоналізація очікувань, яка притаманна переважній більшості підприємств та власників капіталу, незалежно від ступеня їх залученості у корупційні та «рентні» схеми. Дераціоналізація очікувань сталася насамперед через відсутність достатнього обсягу достовірної інформації щодо поточних дій та планів влади, стану національної економіки, необґрунтовані сподівання, чи навпаки - побоювання щодо тих чи інших дій нової влади. Оскільки раціональність очікувань є зазвичай одним з наріжних каменів ефективного менеджменту підприємства, зазначене об'єктивно призвело до зниження у короткостроковому періоді ефективності прийняття рішень на мікрорівні.

Інституційна криза є неминучим наслідком радикальної перебудови інституційної системи національної економіки відповідно до сучасних економіко-правових норм. Проте її тривалість, особливо враховуючи динамічність економічних процесів, на тлі яких вона розгорнулася, мала б бути мінімізована за рахунок чіткої, виваженої та цілеспрямованої державної стратегії, котра б містила комплекс інституційних реформ. Подібні інституційні кризи відбувалися у переважній більшості перехідних економік разом з початком лібералізаційних процесів, відтак їх негативний ефект збігався у часі з трансформаційним «шоком» від лібералізації.

Натомість в Україні інституційну кризу було посилено внаслідок незбалансованості пріоритетів політики держави. Шляхом розв'язання

цієї кризи було помилково обрано посилення легітимності владних структур перед широкими колами населення завдяки продовженню динамічного зростання соціальних видатків, започаткованого у 2004 р. Відзначимо, що вибір саме такого стратегічного пріоритету був об'єктивно зумовлений збереженням описаних вище соціально-економічних передумов Помаранчевої революції та значним зростанням соціальної активності широких верств населення. За наближення виборів до Верховної Ради навесні 2006 р. формування позитивного ставлення електорату до «нової влади» розглядалося як завдання першочергової ваги.

Реальні кроки українського уряду у 2005 р. засвідчили надто звужений підхід до розуміння такого завдання, яке полягало в абсолютизації цілей подальшого нарощування позитивної динаміки в соціальній сфері. Це, зокрема, засвідчило внесення в березні 2005 р. змін до Державного бюджету України на поточний рік. Зважаючи на те, що основна маса резервів мобілізації фінансових ресурсів через підвищення ефективності податкового адміністрування була в основному вичерпана в другому півріччі 2004 р., подальше збереження та зміцнення соціальної орієнтованості економіки у 2005 р. змусили до збільшення рівня фіскального перерозподілу ВВП. Внаслідок внесених змін питома вага соціальних видатків бюджету у ВВП зросла з 15 % до 20 %, або 61 % витрат зведеного бюджету.

Послідовна реалізація заходів соціальної політики сприяла значним позитивним зрушенням в основних показниках рівня життя населення України. Протягом 2005 р. населення України отримало у вигляді зарплат, пенсій та інших офіційних надходжень понад 350 млрд грн, що еквівалентно 84 % ВВП. За даними Державного комітету статистики, у 2005 р. порівняно з 2004 р. номінальний рівень доходів населення збільшився на 39,1 %, а реальні, визначені з урахуванням цінового чинника, доходи - на 23,9 %. Мінімальний розмір пенсії з січня 2005 р. було підвищено до 100 % від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, середньомісячна заробітна плата штатних працівників у 2005 р. зросла на 36,7 % і становила 806,18 грн, в 1,8 разу перевищивши рівень прожиткового мінімуму для працездатних. При цьому частка соціальних трансфертів у сукупному доході громадян України склала 42,3 % і перевищила вагу доходів від заробітної плати²³⁹.

Показовою ознакою якісних зрушень, які відбулися внаслідок збільшення доходів населення, стало зростання схильності до заощадження, про що свідчить зростання заощаджень громадян за рік майже на 33 млрд грн, що склало 9 % їхніх річних доходів. Темп приросту витрат населення у 2005 р. був дещо меншим за темп приросту доходів і становив 38,4 %. Активне зростання попиту на товари довгострокового користування, автомобілі, житло, туристичні послуги тощо засвідчило зміну структури споживчого попиту, зумовлену як зростанням загального рівня доходів, так і їхньою диференціацією.

²³⁹Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р. Доповідь. - К.: 2006. - С. 71.

Між тим активне зростання доходів населення, а відтак і споживчого попиту, практично не стало підґрунтям динамічного економічного зростання. У 2005 р. темп приросту ВВП знизився до 2,6 %, промислового виробництва - до 3,1 %. Погіршення економічної динаміки відбулося за цілою низкою видів економічної діяльності. Так, приріст валової доданої вартості в обробній промисловості становив 3,0 %, сільському господарстві - 0,8 %. Спад на 6,6 % відзначено у будівництві та 8,3 % - у оптовій і роздрібній торгівлі (при цьому в оптовій торгівлі індекс фізичного обороту знизився на 15 %, водночас роздрібний товарооборот збільшився на 23 %).

На нашу думку, уповільнення економічної динаміки у 2005 р. стало наслідком впливу цілого комплексу чинників, поміж яких найсуттєвішими видаються такі.

1. Вичерпання інерції екстенсивного зростання, набутої у попередні роки, коли відбувалося відновлення економічної активності після глибокого та тривалого трансформаційного спаду. Перехід до нової якості економічного зростання, що базується на інноваційній моделі розвитку, потребував дієвої державної політики у цій сфері, що було неможливим за умов згаданої вище «стратегічної паузи».

2. Погіршення зовнішньої кон'юнктури та втрата українськими експортерами частини зовнішніх ринків. Як буде показано далі, така ситуація спричинила різке падіння темпів зростання експорту та погіршення його структури, що через високу залежність економічної динаміки від експортних виробництв негативно позначилося на динаміці промисловості.

3. Лібералізація доступу на внутрішній ринок готової продукції з-за кордону (зокрема товарів легкої промисловості, побутової техніки, світлих нафтопродуктів) спричинила різке зростання імпорту продукції цих галузей та пригнічення її вітчизняного виробництва.

4. Різка номінальна ревальвація гривні та її перманентна реальна ревальвація призвели до зниження рівня конкурентоспроможності українських товаровиробників. Це не лише зумовило послаблення позицій вітчизняних підприємств на зовнішніх ринках, а й спричинило витіснення їх з частини внутрішніх ринків через суттєве збільшення приросту імпорту.

5. Значне підвищення фіскального тиску на суб'єктів господарювання, яке відбулося внаслідок перегляду дохідної та видаткової частин державного бюджету та скасування переважної частини податкових пільг.

6. Зростання витрат українських товаровиробників через збільшення видатків на виплату заробітної плати та випереджальне підвищення цін і тарифів на витратоутворюючі товари і послуги (енергоресурси, транспортні послуги), негативно позначилося на прибутковості підприємств (тим часом як чистий фінансовий результат зріс порівняно з 2004 р. на 29,2 %, прибуток прибуткових підприємств - зменшився на 1,7 %).

7. Суттєве збільшення частки видатків підприємств на поточне споживання та розрахунки з бюджетом різко уповільнило інвестиційну активність, як наслідок - знизився внутрішній попит на товари інвестиційного та виробничого призначення.

8. Дезорганізація господарської діяльності, підвищення політичних ризиків ведення бізнесу та утруднення стратегічного планування для вітчизняного бізнесу в зв'язку з різкою зміною податкового законодавства, непередбаченим адміністративним втручанням у ринкові процеси, політичними спекуляціями навколо реприватизації, усуненням низки тіньових «схем», які сприяли виживанню в умовах високого фіскального тиску.

9. Зниження ефективності системи державного регулювання економіки пов'язане з природними для періоду різких інституційних зрушень проблемами кадрового забезпечення органів державного управління, доступності інструментів державної політики, сформованості тактичних та стратегічних орієнтирів діяльності вертикалі влади тощо.

Уповільнення економічної динаміки стало закономірним наслідком виходу соціальної політики за межі економічної обґрунтованості. Це, у свою чергу, спонукало до вжиття заходів економічної політики, які містили гальмівний ефект для економічного розвитку, призвели до розриву ланцюжка стимулюючого впливу на загальну економічну динаміку з боку зростання внутрішнього попиту. У цілому досвід 2005 р. засвідчив обмеженість ефективності застосування в Україні «квазікейнсіанської» моделі стимулювання економічного зростання на основі збільшення обсягів лише споживчого внутрішнього попиту.

Серед чинників гальмування економічного розвитку першість належить, на нашу думку, поширенню перерозподільної схеми забезпечення підвищення зарплат і соціальних виплат, яка виявилася у значному випередженні зростання рівня доходів порівняно зі зростанням продуктивності праці. Рівень перерозподілу ВВП через Державний бюджет підвищився з 20,8 % у 2004 р. до 24,9 % у 2005 р., що стало найвищим показником фіскальної акумуляції ВВП з 1996 р. (до 1996 р. видатки Пенсійного фонду включалися до бюджету).

Саме лише збільшення рівня фіскального вилучення не може розглядатися як однозначно негативне явище, оскільки вилучені кошти, зрештою, перетворюються на складову внутрішнього попиту, розширюючи місткість внутрішнього ринку. Проте активне збільшення номінальних доходів населення спонукало до проведення обмежувальної монетарної політики з антиінфляційними цілями. Приріст грошової пропозиції оперативно стерилізувався насамперед засобами фіскальної політики, оскільки кошти, які надходили на внутрішній ринок завдяки зростаючому споживчому попиту, одразу ж вилучалися за фіскальними каналами та не встигали обслуговувати процеси розвитку підприємств. Така ситуація стала одним з чинників нівелювання стимулюючого ефекту для економічного зростання, який традиційно міститься у підвищенні бюджетних видатків.

Збільшення обсягів вилучення фінансових ресурсів за фіскальними каналами могло б бути компенсоване стимулюванням інвестиційної діяльності у недержавному секторі економіки або збільшенням бюджетних інвестицій.

Проте такої компенсації не відбулося. Переорієнтація бюджетних видатків на соціальні цілі призвела до значного скорочення бюджетних інвес-

тицій: капітальні видатки зведеного бюджету зменшилися з 6,0 % ВВП у 2004 р. до 4,6 % ВВП у 2005 р., або, відповідно, з 20,4 % до 12,8 % загальних видатків зведеного бюджету. Поправками до бюджету було також різко, з 30 % до 50 %, підвищено вилучення чистого прибутку державних підприємств. До доходів бюджету було додатково включено кошти від подання заборгованості по дивідендах на державні частки, нараховані упродовж 1999 - 2003 рр., низку інших погашень з боку підприємств держсектору. Такі вилучення суттєво знизили інвестиційну спроможність держпідприємств, ставлячи їх у наперед нерівні умови з недержавними компаніями.

Відбулося зростання витрат українських товаровиробників через збільшення видатків на розрахунки з бюджетом, виплату заробітної плати та випереджальне підвищення цін і тарифів на витратоутворюючі товари і послуги (енергоресурси, транспортні послуги). Зокрема, протягом 2005 р. оптові ціни у добувній промисловості зросли на 27,7 %, обробній - лише на 6,9 %. Внаслідок скасування податкових пільг та підвищення фіскального контролю суттєво (до 32,2 % проти 26,4 % у 2004 р.) зросла частка прибутку підприємств, що вилучається фіскальним шляхом, що знизило стимули до інвестування та спроможність підприємств до підвищення власної конкурентоспроможності. Як уже зазначалося, відбулися негативні зрушення у прибутковості підприємств.

Пакетом поправок до низки законодавчих актів у сфері оподаткування, прийнятим Верховною Радою разом зі змінами до бюджету-2005, було скасовано більшу частину податкових пільг, що зачепило не лише вітчизняних суб'єктів господарювання, а й частину іноземних інвесторів. Хоча необхідність вирівнювання загального податкового тиску шляхом скасування значної частини податкових пільг набула у попередні роки широкого визнання серед політиків та економістів, проте вона розглядалася зазвичай в контексті одночасного зниження рівня податкових ставок, якого у 2005 р. не відбулося.

Різка непрогнозована зміна умов оподаткування та порушення державою низки зобов'язань щодо галузевих програм розвитку та політики щодо СЕЗ та ТПР зумовили погіршення інвестиційного клімату в країні. Поряд із загальним дестимулюючим для інвестування впливом з боку підвищення витрат виробництва, обігу та фіскального навантаження, поправками до податкового законодавства було також уведено додаткові обмеження щодо врахування витрат, пов'язаних з ремонтом основних засобів, для включення їх до собівартості продукції, що послабило стимули для економічних суб'єктів щодо вкладень у підтримання продуктивності основних фондів. Зниженню зацікавленості в інвестуванні сприяло також упровадження стягнення ПДВ з капіталовкладень в основні фонди.

На політичному рівні відбулося утвердження недиференційованого асоціювання великого національного капіталу з поняттям «олігархії». Ініційовані судові позови, або загроза таких позовів, численні політичні спекуляції щодо перегляду результатів приватизації, активізація податкових та інших перевірок, послаблення виконавчої вертикалі влади тощо призвели до значної дезорганізації управління, насамперед середніми та великими підпри-

емствами, зниження внутрішнього попиту на товари інвестиційного призначення, гальмування низки інвестиційних проектів із залученням іноземного капіталу.

Зазначене призвело до загального зниження стимулів щодо економічної діяльності та, зокрема, до різкого уповільнення інвестиційної активності та зменшення схильності до інвестування. Темп приросту інвестицій зменшився у 2005 р. до 1,9 %. Падіння внутрішнього попиту на товари інвестиційного та виробничого призначення виявилось важливою складовою загального уповільнення економічного зростання.

Таким чином, зростання обсягів споживчого попиту супроводжувалося спадом у інвестиційній сфері, що значно утруднило адекватну реакцію українських виробників на збільшення місткості внутрішнього ринку.

Короткострокові політичні завдання отримання безпосереднього ефекту стабілізації пропозиції та зниження цін на споживчих ринках було загалом досягнуто, про що свідчать низькі показники інфляції 2005 р., проте лібералізація імпорту одночасно призвела до витіснення українських виробників з внутрішніх ринків та збереження високих темпів зростання імпорту на тлі уповільнення економічної динаміки.

Ревальвація гривні щодо долара США, яка відбулася 21 квітня 2005 р., одразу на 4,8 % (з початку року ревальвація складала 5,3 %, а з урахуванням інфляції - 10 %), відіграла належну роль у послабленні потреби в продовженні активних гривневих інтервенцій та зниженні попиту на державні цінні папери з боку нерезидентів. Проте, водночас, ревальвація **сформувала додатковий комплекс негативних чинників впливу на діяльність економічних суб'єктів, а саме:**

- відбулося зниження цінової конкурентоспроможності українських експортерів;
- зросла конкурентоспроможність імпортних товарів на внутрішньому ринку, водночас вітчизняні виробники опинилися під додатковим пресом зростання витрат та в умовах «інституційного шоку»;
- знизилася стимул залучення іноземних інвестицій - через збільшення вартості національних активів, підвищення вигідності імпорту готових продуктів для українського ринку, зниження вигідності експорту товарів, зрблених в Україні іноземними інвесторами.

Зниження цінової конкурентоспроможності українських товаровиробників на 16 % лише за рахунок курсового чинника протягом 2005 р. стало одним з чинників уповільнення приросту експорту та динамічного випереджального зростання споживчого імпорту. Тим часом політична невизначеність за відсутності розвинених інвестиційних механізмів не дозволила повною мірою реалізуватися позитивному впливу ревальвації на інвестиційний імпорт. Зважаючи на зазначені передумови пригнічення інвестиційної діяльності, є підстави стверджувати, що **економіка України у 2005 р. виявилася неспроможною скористатися з позитивних можливостей, які надає ревальвація гривні для зміцнення конкурентоспроможності**

у довгостроковій перспективі внаслідок здешевлення інвестиційного імпорту.

Негативний вплив заходів економічної політики на економічну динаміку наклався у 2005 р. на **погіршення зовнішньої кон'юнктури на провідних експортних ринках України, що призвело до втрати українськими експортерами частини зовнішніх ринків.** Це призвело до різкого падіння темпів зростання експорту та погіршення його структури, що через високу залежність економічної динаміки від експортних виробництв негативно позначилося на динаміці промисловості. Водночас варто усвідомлювати, що саме негативні внутрішні чинники економічного розвитку значною мірою зашкодили українським експортерам належним чином адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури. Низька конкурентоспроможність значної частини товарів вітчизняного виробництва за споживчими характеристиками певний час компенсувалася внаслідок їх цінової конкурентоспроможності на тлі низької купівельної спроможності населення. Нівелювання цінових переваг, пов'язаних з низькими рівнями тарифів, вартості енергоресурсів, можливостями «оптимізації» оподаткування, дешевою робочою силою тощо призвели до послаблення цінових переваг товарів вітчизняного виробництва, а за умов зниження тарифних обмежень імпорту та його ревальваційного стимулювання - до пригнічення розвитку національного виробництва.

Отже, у 2005 р. виникла своєрідна «стратегічна пауза» в економічній політиці в Україні, протягом якої економіка розвивалася за набутою у попередні роки інерцією, водночас економічна політика уряду спрямовувалася на оперативне реагування на поточні проблеми.

Підсумки економічного та соціального розвитку України у 2006 р., 2007 р. та першій половині 2008 р., засвідчили відновлення активної висхідної економічної динаміки за збереження її соціальної орієнтації. У 2006 р. у цілому, відбулися стабілізація макроекономічної ситуації та відновлення тенденцій динамічного економічного розвитку. Підставами для позитивних оцінок макроекономічної динаміки є:

а) позитивні результати економічного розвитку:

- досягнення темпів приросту ВВП у 2006 р. на рівні 7 %, що відповідає середньорічному рівню 2000-2004 рр., причому протягом року спостерігалася висхідна динаміка цього показника;
- досягнення темпів зростання промислового виробництва на рівні 6,2 %, що удвічі більше, ніж у 2005 р.;
- зміцнення позитивної тенденції випереджального зростання машинобудування як основної інноваційно орієнтованої галузі промисловості - протягом 2006 р. вона зросла на 11,8 %, майже удвічі швидше, ніж обробна промисловість у цілому (рис. 3.3);
- відновлення активної інвестиційної динаміки - за 2006 р. приріст інвестицій в основний капітал становив 19 %, що у 2,7 разу перевищує темпи приросту ВВП, при цьому частка валового нагромадження основного капіталу складала 23,6 % ВВП, капітальні видатки держбюджету збільшилися на 31,2 %, у першому кварталі 2007 р. приріст капіталовкладень становив 32,2 %;

б) позитивні результати соціального розвитку:

- зростання реальних наявних доходів населення України на 11,8 %, реальної заробітної плати - на 17,2 %, частка оплати праці сягнула 49,5 % ВВП, причому порівняно з 2005 р. відбулося структурне поліпшення: частка доходів населення, які мають джерелом економічну активність (заробітна плата, прибуток, змішаний дохід, доходи від власності), перевищила трансфертну частку;

- підвищення середнього рівня пенсійних виплат на 12,5 % - до 120,5 % прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб;

- збільшення соціальних видатків Загального фонду Державного бюджету порівняно з плановими видатками 2005 р. на 5,8 %, причому, оскільки водночас видатки на покриття дефіциту Пенсійного Фонду зменшилися на 9055,2 млн грн, в дійсності фінансування соціальної сфери зросло на 31,8 %;

в) збереження основних засад макроекономічної стабільності:

- втримання низьких темпів зростання цін на основні види споживчих товарів: продовольчих - на 3,5 %, непродовольчих - 2,5 % у грудні 2006 р. до грудня 2005 р.;

- виконання плану доходів Державного бюджету на 104,7 %;

- збереження стабільного курсу національної грошової одиниці за стійкого збільшення обсягу валютних резервів НБУ;

- зниження середньозваженої кредитної ставки в національній валюті на 1,3 в.п., що сприяло приросту кредитування економіки у 2006 р. на 71,1 %. При цьому питома вага кредитів банків та інших позик у структурі інвестиційних ресурсів зросла на 4,2 в. п. - до 14,5 %.

Між тим **зазначені позитивні явища пов'язані, насамперед, з поліпшенням кон'юнктури на ринках українського експорту, адаптацією бізнесу до нових умов національного регуляторного середовища та динамічним зростанням споживчого попиту.** Економічне зростання у зазначений період відбувалося переважно екстенсивним шляхом та не супроводжувалося цілеспрямованою державною політикою щодо подолання суттєвих структурних диспропорцій. Перманентно високий рівень політичного протистояння перешкоджав консолідації конструктивних зусиль провідних політичних та громадських сил країни навколо завдань соціально-економічних перетворень, що заблокувало економічну політику уряду переважно на рівні малоефективного та вразливого до корпоративних впливів «ручного керування», а зрештою - створило сприятливі умови для політичної кризи квітня 2007 р. Відтак позитивні тенденції економічної динаміки пов'язані насамперед з реалізацією автономних стратегій розвитку суб'єктами господарювання, які адаптувалися до затяжного періоду політичної невизначеності та наслідків інституційної кризи. **Відновлення активної економічної динаміки після «провалу» 2005 р. засвідчило формування в Україні відносно стійкої національної економічної системи, спроможної створювати умови для ефективних економічних стратегій суб'єктів господарювання навіть за високої політичної нестабільності.**

Водночас «стратегічна пауза» загострила проблему застарілої сформованої в Україні моделі економічного розвитку. Така модель є дієздатною

у короткостроковій перспективі, насамперед - за збереження активної ролі експортної складової економічної динаміки, проте у середньо- та довгостроковій перспективах може розглядатися як перешкода сталості економічного зростання, впровадженню його інноваційної природи та зміцненню соціальної спрямованості.

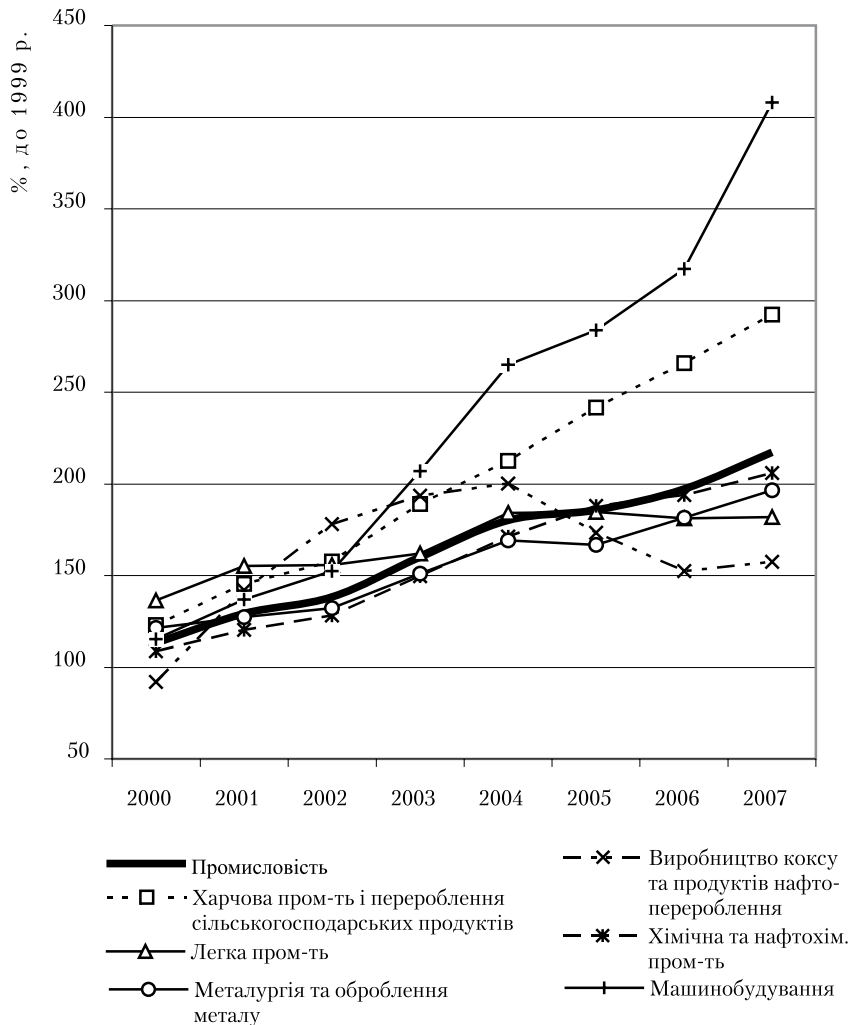

Рис. 3.3. Темпи приросту основних галузей промисловості в період економічного зростання

Обмеженість екстенсивного розвитку наявної моделі засвідчило поступове послаблення впливу споживчого попиту на динаміку промис-

лового виробництва у 2006-2007 рр. Тоді як темпи зростання в промисловості збільшилися за 2006 р. удвічі, відбулося деяке уповільнення темпів приросту харчової промисловості (13,7 % у 2005 р. та 10,0 % у 2006 р.), почався спад виробництва у легкій промисловості (0,3 % у 2005 р. та -1,9 % у 2006 р.). Динаміку зростання зберегло лише машинобудування (зокрема, виробництво легкових автомобілів збільшилося на 39 %), проте спектр та обсяги його продукції виявилися недостатніми для задоволення зростаючого споживчого попиту. Оптова і роздрібна торгівля залишилася найдинамічнішою зростаючою частиною ВВП (приріст цієї галузі на 17,7 % забезпечив у 2006 р. майже 30 % приріст ВВП у вартісному вимірі), між тим, значна частина цього приросту була забезпечена за рахунок зростання імпорту продукції споживчого призначення.

Причинами такого розвитку подій стали наступні чинники системного характеру:

- посилення диференціації доходів населення, як наслідок - зміна структури споживання на користь більш дорогих та якісних товарів, зокрема - побутової техніки, автомобілів, пропозиція яких значною мірою забезпечується за рахунок імпортних поставок;

- збільшення у структурі витрат населення частки послуг: як «умовно-обов'язкового» спектру (житлово-комунальних, транспортних, освітніх, медичних тощо), так і тих, які користуються попитом здебільшого з боку представників більш заможних прошарків, а також витрат на придбання житла, що відволікає все більшу частину доходу з традиційних споживчих ринків;

- різке зростання обсягів кредитування населення, яке стало акселератором насамперед попиту на товари «елітного» асортименту;

- природне при підвищенні рівня індивідуального доходу зростання схильності до заощадження, водночас приріст депозитів сприяв випереджальному зростанню споживчого кредитування, макроекономічний ефект якого описано вище.

Таким чином, подальше екстенсивне збільшення споживчого попиту вже не може розглядатися як провідний чинник економічного зростання та, за відсутності інноваційної політики, яка сприяла б розвитку виробництва сучасних споживчих товарів високого технологічного рівня, спричинює насамперед погіршення зовнішньоторговельного балансу. Значний безпосередній вплив, якого завдає на інфляційні процеси випереджальне зростання споживчого попиту, спонукає до здійснення обмежувальної монетарної політики що, у свою чергу, відіграє гальмівну роль щодо інвестиційних процесів та економічної активності взагалі.

Відновлення у 2006 р. динамічного зростання інвестицій знову, як і в 2003 р., не стало чинником позитивних структурних зрушень. Відбувалося дедалі більше зміщення інвестиційного попиту в сектор імпоротної продукції. Зокрема, виробництво машин і устаткування в Україні збільшилося лише на 2,9 %, натомість імпорт цієї продукції (група 84 - котли, машини, апарати і механічні пристрої) зріс на 28,2 % і у вартісному вимірі на 39 % перевищив її вітчизняне виробництво. Зазначене дає підстави для висновку

про те, що отримання позитивного ефекту для економічного зростання від збільшення інвестиційного попиту потребує проведення цілеспрямованої інноваційної політики, орієнтованої на розробку та освоєння виробництва українською промисловістю новітньої техніки.

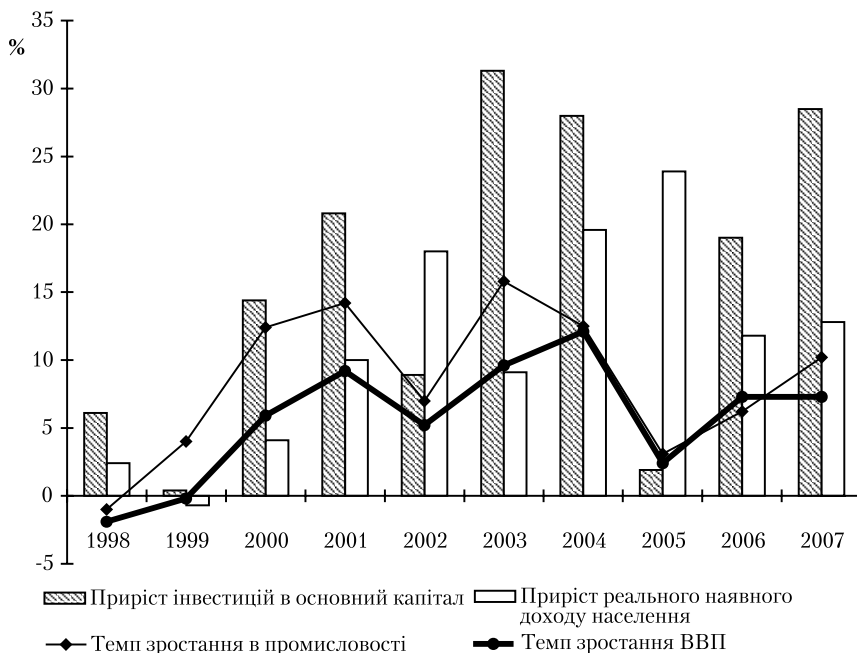

Рис. 3.4. Вплив співвідношення споживання та інвестицій на економічну динаміку в Україні

Між тим, у цілому, як свідчать статистичні дані, в Україні в період економічного зростання простежувалася пряма залежність між співвідношенням споживання та нагромадження - і динамікою основних макроекономічних показників. Як бачимо на рис. 3.4, випереджальне зростання інвестицій порівняно із споживанням (вираженого динамікою реальних наявних доходів населення) безпосередньо сприяє активізації зростання промислового виробництва та ВВП. Зважаючи на наявність відчутного лагу між інвестуванням та збільшенням обсягів виробництва, наведена закономірність, на нашу думку, ілюструє, насамперед, позитивний вплив інвестування на інвестиційну складову внутрішнього попиту. Натомість випереджаюче зростання доходів населення, незважаючи на його позитивний ефект для розвитку внутрішнього ринку, супроводжувалося зниженням темпів зростання.

У 2006 р. відбулося фактичне відновлення експортної орієнтації економічного розвитку завдяки розширенню торговельної присутності України і на стратегічних ринках ЄС та США, і на таких традиційних ринках як

країни СНД, зокрема РФ. Експорт товарів і послуг у 2006 р. був еквівалентним 47,2 % ВВП, він зріс на 12,1 %, або на 4,1 млрд дол.

При цьому слід враховувати, що приріст експорту зафіксовано саме за рахунок цінового чинника. За даними Держкомстату, хоча у другому півріччі 2006 р. у фізичному вимірі експорт товарів і послуг зріс у середньому на 2 %, за підсумком року він був меншим на 4,9 %, ніж у 2005 р. (для порівняння: у 2004 р. цей показник становив + 21,3 %, а у 2005 р. - -12,2%). Це дає підстави для висновку про галузеву локальність стимулюючого ефекту збільшення експорту та відсутність прямого впливу на зростання ВВП у країні в цілому, що пояснюється насамперед неефективністю його структури.

Непевність динаміки зовнішньоекономічної кон'юнктури створює значні перешкоди збереженню активного зростання обсягів експорту. Враховуючи значну залежність економічної динаміки від зовнішніх чинників, це засвідчує необхідність здійснення державної політики заохочення та структурної модернізації експорту.

Не можна дати однозначної позитивної оцінки також відзначеним вище поліпшенням у соціальній сфері. Адже механічне збільшення ресурсного забезпечення соціальної сфери, по суті, підмінило собою зміни, які мали б відбутися в її організації, технологіях забезпечення реалізації соціальних потреб, дозволили б збільшити соціальну віддачу ресурсів, що спрямовуються на ці цілі. Між тим, ефективність використання коштів залишилася вкрай низькою:

- більшість соціальних програм мали недостатню адресність та не спрямовувалися виключно на бідні верстви населення;

- на ринку праці переважала орієнтація на низьку вартість робочої сили;

- зростала диференціація доходів населення;

- зберігався високий рівень тінізації зайнятості²⁴⁰.

Успішним соціальним зрушенням значною мірою сприяло підтримання у зазначений період помірних темпів інфляційних процесів. Зберігалася стабільна ситуація у грошовій та банківській сферах, на валютному ринку. Суттєве подорожчання енергоносіїв та житлово-комунальних послуг у першому-третьому кварталах 2006 р. компенсувалося стримуванням інфляції на продовольчому ринку. У результаті протягом перших восьми місяців року рівень зростання споживчих цін становив лише 3,8 %. У вересні-грудні темп інфляції різко пришвидшився за рахунок підвищення тарифів на платні послуги (на 49,4 % до грудня 2005 р.) після подорожчання енергоносіїв, передусім суттєвого підвищення ціни на газ, проте, за підсумками 2006 р., інфляція становила помірні 11,6 %. При цьому виражений характер валютної та грошово-кредитної політик, спрямованих на забезпечення потреб економіки у грошових ресурсах, став вагомим чинником пожвавлення економічної діяльності в Україні.

²⁴⁰Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи. - К., - 2007. - С. 22-23.

Разом з тим, у 2006 р. набула розвитку низка системних суперечностей у монетарній сфері:

- різке прискорення темпів інфляції наприкінці 2006 р. через подорожчання на 85,7 % (до грудня 2005 р.) вартості електроенергії, газу, тепла та води стало джерелом посилення інфляційних очікувань, а також чинником «повзучого» зростання витрат у переважній більшості видів економічної діяльності;

- праткична відсутність приросту фінансових результатів українських підприємств (за 2006 р. приріст прибутків прибуткових підприємств становив 25,7 %, що співставно з темпами приросту номінального ВВП), що заклало підвалини поновлення тенденцій підвищення цін виробників;

- активізація зростання цін виробників, починаючи з літніх місяців 2006 р., що сформувало потенціал пришвидшення споживчої інфляції;

- зростання частки кредитних ресурсів комерційних банків, котрі спрямовуються на споживче кредитування, натомість банки знизили зацікавленість у збільшенні інвестиційного кредитування;

- випереджальне зростання кредитування порівняно зі зростанням депозитів, що посилює залежність банківської системи від динамічного зростання доходів населення;

- недостатня динамічність та гнучкість грошово-кредитної системи, яка сформувалася в Україні, стала одним з чинників виходу вітчизняних кредитних установ на зовнішні ринки запозичень та різкого зростання зовнішнього корпоративного боргу як потенційного чинника макроекономічної нестабільності²⁴¹.

Таким чином, подальше підтримання валютної та монетарної стабільності у 2006 р. потребувало розширення спектру стабілізаційних інструментів та посилення координації окремих складових економічної політики, насамперед - у фіскальній та монетарній сферах. За умов посилення ролі немонетарних чинників інфляції, насамперед - зумовлених зростанням тарифів на послуги природних монополій, потенціал послаблення інфляційних тенденцій значною мірою мав би перебувати поза межами монетарної політики та потребувати злагоджених дій законодавчої та виконавчої влади. Як буде показано в наступній главі, розширення інструментарію грошово-кредитної політики є необхідним для узгодження тактичних завдань поточної монетарної стабільності та стратегічних завдань економічного та соціального розвитку.

Підсумки соціально-економічного розвитку України у 2007 р., який відбувався за умов досить високого рівня політичної напруженості та низької дієздатності як законодавчої, так і виконавчої влади, засвідчили продовження основних тенденцій високих темпів економічного зростання попереднього року за посилення ролі у цьому зростанні складових реального сектору економіки (промисловості та будівництва) та випереджальному зростанні

²⁴¹ *Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи.* - К., - 2007. - С. 27-28.

інвестиційної діяльності. Спостерігалася комбінована дія внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту та експортного чинника як рушіїв економічної динаміки. **Головними позитивними тенденціями динаміки реального сектору економіки у 2007 р. стали:**

- приріст ВВП на 7,3 %, що не відрізняється від аналогічного показника 2006 р.;

- приріст промислового виробництва на 10,2 %, що на 4 в.п. більше, ніж торік;

- випереджальне зростання галузей переробної промисловості: роль «локомотивів» відіграли харчова промисловість та машинобудування, які разом забезпечили 48,7 % приросту промислової продукції (у співставних цінах), причому приріст виробництва у машинобудуванні становив 28,6 %, що є найбільшим досягненням галузі за період економічного зростання, припинився спад у легкій промисловості;

- приріст інвестицій в основний капітал на 29,8 %;

- різке збільшення темпів зростання експорту, які становили 28,4 % порівняно з 12,1 % за 2006 р., причому частка продукції з більш високим рівнем доданої вартості в експорті зросла (зокрема, частка продукції машинобудування збільшилася з 14,5 % до 17,2 %).

Активне економічне зростання, яке супроводжувалося також позитивними тенденціями у прибутковості підприємств (прибутки прибуткових підприємств зросли за рік на 61,7 %, що у 2,6 разу більше за індекс оптових цін промисловості), створило **сприятливі умови для подальшого зростання номінальних доходів населення**. Приріст останніх за рік становив 31,7 %. Темпи зростання витрат населення при цьому склали 33,7 % та вперше за останні п'ять років перевищили темпи приросту доходів.

Між тим, хоча тенденції швидкого економічного зростання і продовжувалися, вони не супроводжувалися цілеспрямованою державною політикою щодо подолання суттєвих структурних диспропорцій, які негативно позначилися на конкурентоспроможності національної економіки. **Відтак у 2007 р. в Україні загострилася низка суттєвих системних макроекономічних суперечностей**, серед яких найсуттєвішими виявилися наступні.

1. Відбулося подальше **посилення експортної орієнтації національної економіки**. Експорт промислової продукції склав 39,4 % загального обсягу реалізації у промисловості, причому на зовнішніх ринках було реалізовано понад 70 % продукції металургії, майже 50 % - машинобудування, понад 20 % - харчової промисловості. За нашими підрахунками, у вартісному вимірі приріст експорту машинобудівної продукції становив понад 75 % приросту виробництва галузі, продукції харчової промисловості - близько 90 % приросту виробництва у 2007 р. Це посилило залежність економічної динаміки від міжнародної ринкової кон'юнктури, а також від валютно-курскових чинників. Останнє суттєво звукує можливості застосування курсових важелів економічної політики, зокрема - в антиінфляційних цілях.

2. **Збереглися серйозні структурні диспропорції промислового виробництва**, яке набувало дедалі більшої сировинної орієнтації. Частка

сировинних галузей у 2007 р. становила 62,6 % (на рівні 2006 р.). Частка виробництва товарів широкого вжитку (харчова і легка промисловість) скоротилася до 15,2 % (16,6 % у 2006 р.). Певне збільшення частки продукції машинобудування (до 14,4 %) відбулося насамперед за рахунок транспортного машинобудування, водночас частка виробництва машин і устаткування залишилася незмінною (4,2 %).

Сировинний ухил промислового виробництва з невисокою часткою доданої вартості знижує ефективність використання національного ресурсного потенціалу, не створює підґрунтя для суттєвого збільшення продуктивності праці, а відтак - належної динаміки зростання рівня доходів населення.

3. Структура інвестиційних витрат залишилася малоефективною, не орієнтованою на реалізацію стратегічних пріоритетів економічного розвитку. За підсумками 2007 р. найвищими темпами зростали капіталовкладення у фінансовій діяльності (на 59,5 %), діяльності готелів і ресторанів (45,3 %), торгівлі (30,8 %). Динаміка інвестицій в основний капітал у промисловості була у 1,8 разу вищою, ніж у 2006 р. (27,0 % проти 15,3 %), але при цьому частка інвестицій в основний капітал у промисловості становила лише 34,1 % загальних капіталовкладень.

Структура інвестиційної динаміки спрямовувалася, насамперед, на консервацію наявної неефективної структури промисловості України. Хоча частка переробної промисловості зросла до 69,7 % промислових інвестицій, приріст було забезпечено насамперед металургією (43,6 % зростання) та харчовою промисловістю (30,3 %). У результаті в цих галузях сконцентровано 51,4 % інвестицій в основний капітал у переробній промисловості. Поряд з цим, знизилася частка машинобудування - до 11,9 %, депресивних галузей: легкої промисловості - до 1,0 %.

Спостерігалася погіршення структури іноземних інвестицій. Найбільш привабливими для іноземних інвесторів протягом 2007 р. були фінансова діяльність (28,9 % надходжень за рік, або 2277,8 млн дол.), промисловість (25,7 %, - 2026,9 млн дол.), будівництво (9,9 %, - 779,4 млн дол.). Водночас, капіталовкладень у промисловість найбільше спрямовано у сферу виробництва неметалевої мінеральної продукції - 18,3 % прямих іноземних інвестицій у промисловість, на машинобудування - лише 1,7 % (143 млн дол.).

Таким чином, галузева структура інвестування консервувала наявну структуру промисловості, що, зрештою, послаблювало спроможність вітчизняної промисловості скористатися перевагами розширення місткості внутрішнього споживчого ринку.

4. Зберігалася стагнація в інноваційній сфері. У 2007 р. частка промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, дещо зросла - на 1,5 в.п. та становила 11,5 %. При цьому кількість упроваджених нових технологічних процесів у промисловості України зросла на 24 %, кількість впроваджених інноваційних видів продукції - на 5 %, до 2526 найменувань. Між тим, попри збільшення обсягу інноваційних витрат у 2007 р. у 1,8 разу, питома вага інноваційної продукції в реалізованій промисловій продукції залишилася на рівні 2006 р. і становила лише 6,7 %.

Становище в інноваційній сфері засвідчує неготовність більшості українських промислових підприємств до оволодіння сучасними чинниками конкурентоспроможності, що посилює ризики їх подальшої стійкості в умовах зростання конкурентного тиску на внутрішньому ринку.

5. Збільшення попиту на фінансові ресурси внаслідок активного економічного зростання та підвищення платоспроможності населення призвело до **активного зростання зовнішніх корпоративних запозичень**: за 2007 р. чисте залучення за середньо- та довгостроковими кредитами склало 14,9 млрд дол., що у 1,9 разу більше, ніж у відповідному періоді 2006 р., а профіцит зведеного платіжного балансу досяг 9,9 млрд дол. США. Зважаючи на це, обсяг пропозиції іноземної валюти на внутрішньому валютному ринку суттєво випередив зростання попиту на неї, що дозволило збільшити резервні активи НБУ на 9 млрд дол. США. Вимушений викуп Нацбанком валютних надходжень з метою збереження незмінним офіційного курсу гривні до долара США став провідним каналом збільшення грошової пропозиції. Загалом монетарна база збільшилася за рік на 46,0 %, грошова маса - на 52,2 %, що у 2,6 та 1,5 разу перевищило аналогічні показники 2006 р.

Зазначені процеси засвідчили недостатню ефективність та негнучкість вітчизняної фінансової системи, довели обмеженість традиційних важелів впливу НБУ на динаміку грошової пропозиції, продемонстрували важливість стратегічного спрямування діяльності комерційних банків, які стали потужними автономними генераторами грошової пропозиції.

6. На підґрунті випереджального зростання грошової пропозиції, стрімкого збільшення соціальних видатків та доходів населення, накопичених, зокрема - у попередні роки, макрофінансових дисбалансів (передусім цінних та структурних), політичної нестабільності, зовнішніх дестабілізуючих впливів у 2007 р. відбулася **активізація інфляційних процесів** - за підсумками року приріст споживчих цін склав 16,6 %. Як наслідок, відбулося зниження соціального ефекту економічного зростання - в реальному вимірі приріст наявних доходів населення становив за 2007 р. лише 12,8 %, що є найнижчим показником з 2003 року (16,1 % у 2006 р.).

Випереджальне зростання цін на продукти харчування (23,7 % за 2007 р.) суттєво посилило негативний соціальний ефект від інфляції, оскільки завдало головного удару по домогосподарствах з низьким рівнем доходів, у яких частка витрат на продовольство є значною, відтак зумовило нагальну потребу життя антиінфляційних заходів, які за своєю природою об'єктивно здійснюють дестимулюючий вплив на економічне зростання.

Зазначені суперечності набули посилення у першій половині 2008 р. У січні-квітні 2008 р. продовжився розігрів інфляційних тенденцій - вісім місяців поспіль інфляція в Україні не опускалася нижче 2 %. Лише за чотири місяці 2008 р. споживчі ціни зросли на 13,7 %, а ціни виробників промислової продукції - на 19,8 %. Інфляційні процеси в Україні стали наслідком впливу складного комплексу чинників, серед яких найголовнішими варто, на нашу думку, вважати наступні:

- скорочення внутрішнього виробництва сільськогосподарської продукції через несприятливі для врожаю погодні умови та зменшення валових зборів 2007 р.;
- зменшення натуральних показників виробництва тваринницької продукції: виробництво м'яса (у живій вазі) збільшилося у 2007 р. лише на 8,4 %, молока - скоротилося на 7,8 %, у I кварталі 2008 р. обсяг продукції сільського господарства збільшився лише на 0,1 %;
- вплив світової агроінфляції: за даними Bank of America, у 2007 р. продовольча інфляція в країнах, що розвиваються, становила 11 % порівняно з 4,6 % у 2006 р.;
- зменшення пропозиції продовольства на внутрішньому ринку через зростання експорту, зумовлене зростанням світових цін на продовольство (за 2007 р. експорт м'яса зріс у 3,1 разу (за I квартал. 2008 р. - на 42,4 %), молока та молочних продуктів, яєць, меду - у 1,8 разу (за I квартал. 2008 р. - у 2,5 разу), продукції борошномельно-круп'яної промисловості - у 2 рази (за I квартал. 2008 р. - у 2,1 разу);
- вплив вторинних ефектів енергетичної інфляції (підвищення ціни на природний газ, надзвичайно високий рівень цін на світовому ринку нафти);
- зближення рівнів внутрішніх українських та світових цін, посилене значною відкритістю економіки України та зростаючою конкуренцією між внутрішніми і зовнішніми споживачами сировинних продуктів та напівфабрикатів;
- зростання ціни складових собівартості продукції українських товаровиробників, у тому числі - заробітної плати;
- недостатня ефективність адміністративного регулювання цін та протидії проявам монопольної поведінки на внутрішньому ринку;
- тривке випереджальне зростання доходів населення та зменшення схильності населення України до заощаджень, що сформувало певний надлишок попиту на ринку (у січні-березні 2008 р. рівень споживчих витрат склав 83,5 % від валового наявного доходу домогосподарств);
- тривке зростання споживчого кредитування населення (за січень-квітень 2008 р. - на 19,6 %);
- високі інфляційні очікування у суспільстві - як у виробників та продавців - так і у споживачів, викликані невизначеністю політичної ситуації, спровоковані надмірно активними діями уряду у фіскальній сфері: заявами щодо намірів виплати компенсації знецінених заощаджень протягом двох років, перегляду в бік збільшення соціальних видатків бюджету; практичними діями щодо збільшення соціальних видатків та заробітних плат у бюджетній сфері; тривалою невизначеністю щодо вартості імпортованого природного газу; інформаційними повідомленнями щодо світових показників інфляції; підвищенням тарифів у транспортній сфері, енергоспоживанні тощо²⁴².

²⁴² *Тактичні пріоритети та стратегічні орієнтири економіки України* / Я. А. Жаліло та ін. - К.: НІСД, 2008. - С. 11-12.

Інфляційний сплеск наприкінці 2007 р. - в першій половині 2008 р. став помітним чинником впливу на соціально-економічний розвиток України. Він, зокрема:

- знизив динаміку реального зростання доходів населення;
- зумовив погіршення очікувань населення та суб'єктів господарювання щодо макроекономічної стабільності в країні;
- спонукав до здійснення антиінфляційних заходів монетарною та фінансовою владою.

Між тим, попри відзначені у першій половині року прискорені інфляційні процеси, темп приросту ВВП сягнув за підсумком 9 місяців 2008 р. 6,9 %, що лише на 0,8 в. п. менше за аналогічний період попереднього 2007 р. Підсумки трьох кварталів 2008 р. засвідчили помітне збільшення впливу зовнішньоторговельних чинників економічної динаміки. Так, за перші дев'ять місяців 2008 р. обсяги експорту товарів порівняно з січнем-вереснем 2007 р. збільшилися на 50 %, імпорту – на 53,9 % і становили, відповідно, 53,5 та 65,9 млрд. дол. США. У червні 2008 р. вперше номінальні темпи приросту експорту й імпорту товарів перевищили 60-відсотковий рівень і становили, відповідно, 62,4 % і 65,6 %. Від'ємне сальдо балансу зовнішньої торгівлі товарами за підсумком січня-вересня 2009 р. зафіксовано на рівні 12,4 млрд дол. (-8,4 % ВВП) порівняно з «мінус» 7,2 млрд дол. (-7,2 % ВВП) за перші дев'ять місяців 2007 р.

Динаміка розвитку промисловості у січні-вересні 2008 р. була вдвічі нижчою відповідного періоду 2007 р. - приріст склав 5,1 % проти 10,7 %. Зниження темпів зростання промислового виробництва зумовлювалося насамперед суттєвим зменшенням обсягів виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення (у 2008 р. галузь скоротила виробництво на 12,6 %), стагнацією в металургії та шестикратним уповільненням темпів зростання в харчовій промисловості (з 13,6 % до 2,2 %).

Підвищення ризиків у економіці України зумовило значне уповільнення інвестиційних процесів у першій половині 2008 р. Приріст інвестицій в основний капітал знизився до 8,2 % (проти 32,2 % за аналогічний період 2007 р.). При цьому зростання інвестицій забезпечувалося насамперед підтриманням на високому рівні інвестиційної динаміки в торгівлі (30,9 %), сільському господарстві (45,3 %), добувній промисловості (20,3 %), а також зміною тренду з непевної динаміки 2006-2007 рр. на позитивне двозначне зростання інвестицій у будівництві (43,6 %) та сфері діяльності готелів та ресторанів (34,9 %) ²⁴³.

Важливим чинником впливу на інфляційну й економічну динаміку в Україні стали зміни в обсягах і структурі банківського кредитування. Закономірним кроком на тлі погіршення показників розвитку банківської системи в умовах високої інфляції та ужорсточення банківського регулювання, кризи на фондовому ринку і виведення капіталу з країни, стало обмеження банками видачі кредитів на інвестиційні цілі, що негативно позначилося на

²⁴³ Динаміка зростання та ризики нестабільності економіки України в 2008 році / Жаліло Я. А., Бабанін О. С., Белінська Я. В. та ін. - К.: НІСД, 2008. - С.10.

інвестиційній динаміці в країні та послабило роль інвестиційного попиту в забезпеченні економічного зростання.

У 2008 р. не лише не відбувалося системних дій щодо подолання зазначених суперечностей, але й було допущено низку прорахунків у економічній політиці, які призвели до посилення кризових проявів.

• **Зберігався високий рівень фіскального вилучення коштів на потреби споживання:** у 2008 р. видатки зведеного бюджету України зросли на 36,8 % (у 2007 р. - на 29,0 %), видатки соціального спрямування - на 60,2 % (у 2007 р. - на 16 %). Водночас капітальні видатки збільшилися на 6,4 % (у 2007 р. - на 57,7 %), відтак фіскальна політика гальмувала інвестиційні процеси.

• **Відбувалося затягування запровадження дієвих заходів щодо регулювання зовнішніх запозичень** вітчизняних суб'єктів господарювання, що, зумовлювало ревальваційний тиск з боку припливу на ринок «коротких грошей» і, зрештою, спричинило надмірне нагромадження зовнішніх зобов'язань, що погіршило фінансову надійність позичальників.

• Під впливом згаданих вище тимчасових тенденцій на валютному ринку та з міркувань запобігання інфляційним тенденціям **навесні 2008 р. було прийнято рішення про офіційну ревальвацію гривні.** НБУ не протидіяв подорожчання гривні на валютному ринку значно вище за офіційний курс, що сприяло погіршенню умов торгівлі та зовнішньоторговельного сальдо, зумовило наступне девальваційне падіння.

• За умов перевищення фіскальних надходжень над запланованими (значною мірою, через перевищення інфляційних орієнтирів) **не було ухвалено рішень щодо ефективного витрачання надлишку,** відтак відбулося заморожування суттєвої частини коштів на єдиному казначейському рахунку, що спричинило поточну демонетизацію економіки, водночас формувався інфляційний монетарний «навіс».

Світову фінансову кризу, яка вибухнула у серпні, потрібно, безперечно, вважати знаковою подією 2008 р. **Накладання впливу світової фінансової кризи на системні економічні суперечності в Україні спричинило різке загострення структурних диспропорцій національної економіки, вивело на поверхню недієздатність моделі економічного зростання, яка встановилася у попередні роки.** Зокрема, підґрунтям економічної дестабілізації в Україні виявилися довгострокові системні суперечності:

• **надмірна частка споживання та недостатні обсяги нагромадження в умовах нерозвиненості внутрішнього ринку,** що призвело до необхідності покриття надлишку внутрішнього попиту за рахунок випереджального зростання імпорту, а відтак - стабільного погіршення сальдо зовнішньої торгівлі та ризиків валютної дестабілізації;

• **інституційна нерозвиненість фінансової системи та вузькість механізмів рефінансування банківської системи,** що зумовило активний вихід комерційних банків на зовнішні ринки запозичень, причому використання споживчих кредитів зосередилося насамперед на придбанні товарів імпортного асортименту та в іпотечному сегменті ринку;

- **несприятливі умови для довгострокового інвестування**, що зумовило пріоритетну інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю та якнайшвидшим обігом коштів, випереджальні темпи інвестування в сектори, які здійснюють перерозподіл сукупного продукту, над інвестиціями у виробництво, що посилювало ризики нестабільності фінансової системи та інфляційний потенціал;

- **концентрація експортної спеціалізації України на невеликій кількості товарних груп** при зростанні відкритості економіки, що сформувало високу залежність економічної динаміки та фінансового становища від кон'юнктури зовнішніх ринків.

- На відміну від більшості розвинених країн світу, в яких фінансова криза розпочалася з «обвалів» іпотечних ринків, в Україні стрімке падіння фондового ринку протягом 2008 р. практично не вплинуло на показники реальної економіки. Основний вплив на економіку мали вторинні наслідки, пов'язані зі світовою фінансовою кризою.

- Зростання вартості та утруднення отримання зовнішніх запозичень, в той час як настала гостра потреба у рефінансуванні запозичень, зроблених комерційними банками у попередні періоди. Причому, хоча настання такої потреби було відоме заздалегідь, в Україні зберігалася дія регуляторних інструментів, спрямованих на обмеження зовнішніх запозичень (втім, вони також були впроваджені зі значним запізненням, лише у середині поточного року).

- Витік капіталу з країни, пов'язаний з падінням фондових індексів в Україні та світі, що підвищило попит на іноземну валюту та спричинило девальваційні тенденції. Очікування девальвації додатково прискорили вихід спекулятивних капіталів, які увійшли на ринок у розрахунок на отримання курсового прибутку в умовах номінального й реального зміцнення гривні.

- Зниження попиту на провідних експортних ринках України (насамперед - металургійної продукції), що співпало з погіршенням умов торгівлі для українських експортерів через ревальвацію гривні та подорожчання складових собівартості їхньої продукції.

- Наростання негативних очікувань суб'єктів ринку під впливом демонстраційного ефекту низки банкрутств потужних фінансових компаній провідних країн світу, біржової паніки, які посилювалися ігноруванням потреб у здійсненні антикризової політики в межах України.

Як бачимо з наведеного переліку, висока чутливість економіки України до проявів світової кризи зумовлена насамперед особливостями й суперечностями національної економічної системи. Експорторієнтована модель економічного зростання з переважанням низькотехнологічного експорту виявилася вельми вразливою щодо спалаху світової кризи і раптових змін кон'юнктури на світових ринках. За умов падіння зовнішнього попиту адаптаційна реакція економіки у вигляді девальвації гривні виявилася неефективною, й негативний ефект скорочення експорту виявився домінуючим щодо негативного впливу на загальну економічну динаміку.

Відтак, становище, що склалося в Україні, потребувало змін у моделі соціально-економічного розвитку країни та відповідної модифікації

соціальної та економічної політики держави. Загострення успадкованих та нагромадження нових проблем відбулося внаслідок відкладення розробки та впровадження складових «нової хвилі» економічних реформ, які мали б адаптувати національну економіку до потреби конкурентоспроможної діяльності в умовах зростаючої відкритості, збудувати відповідні інституційні структури та систему практичних дій державної економічної політики.

Зволікання з такими реформами пояснюється виборчою фазою політичного циклу, до якої Україна увійшла в 2004-2006 рр. Логічним завершенням цієї фази мало б стати формування стратегії національного економічного прориву, розрахованої на тривалу перспективу і на максимальне використання резерву часу, який залишався до виборів 2009-2011 рр., яка дозволила б подолати колізію між соціальними орієнтирами і зростанням, спиралася на сприятливі умови для розвитку національного капіталу, конкурентоспроможності національної економіки і могла б стати точкою консенсусу конструктивних економічних сил нації.

Між тим, така стратегія, яка має містити, поряд з іншим, і низку відверто непопулярних реформ і заходів, може повною мірою ефективно здійснюватися лише за умов взаєморозуміння між основними політичними силами. На жаль, політичні події другої половини 2006-2007 рр. засвідчили, що чергова фаза політичного циклу в Україні не завершилася виборами 2006 р.

Ознаками **посилення політизації дій держави у сфері економічної політики** в межах виборчої фази політичного циклу у 2007 р. слід, на нашу думку, вважати:

- підпорядкування заходів економічної політики потребам досягнення поточних, часто суто політичних, цілей, що утруднює прийняття об'єктивних рішень у сфері економічної політики через протистояння політичних сил у Верховній Раді та конфлікти між гілками влади;

- перетворення встановлення та забезпечення соціальних нормативів на предмет політичних змагань, що перешкоджає коректному визначенню економічної обґрунтованості їх розмірів, перебудові системи соціального захисту, збалансуванню завдань соціального захисту та економічного розвитку в бюджетній політиці;

- політизацію процесу визначення розмірів мінімальної заробітної плати, що перешкоджає становленню дієздатного ринку праці, встановленню коректного зв'язку оплати праці з її продуктивністю, подоланню невинуватої міжгалузевої та міжкваліфікаційної диференціації, деформує соціальний діалог між роботодавцями та профспілками;

- перетворення політики ціноутворення на ринках природних монополій на інструмент політичної конкуренції, що перешкоджає встановленню економічно виважених норм діяльності підприємств цієї сфери, заважає їх структурній модернізації, посилює загрози техногенній безпеці.

Політизація дій у сфері економічної політики різко скорочує реальний стратегічний горизонт для уряду. За таких умов, хоча уряд і працює над низкою стратегічних програм, проте ці програми вже не можуть сприйматися суб'єктами господарювання як основа для формування раціональних очі-

кувань, оскільки власне термін діяльності уряду, так само як і пріоритети діяльності його найімовірніших наступників, залишаються вельми невизначеними. Відтак економічна політика де-факто виявилася зупиненою переважно на рівні малоефективного та вразливого до корпоративних впливів «ручного керування».

Збереження стратегічної пасивності влади в економічній сфері зумовлює подальше загострення структурних диспропорцій, зниження рівня конкурентоспроможності національної економіки, що зберігає джерела перманентної соціально-політичної нестабільності. Високий рівень політичного протистояння перешкоджає здійсненню економічних реформ та дій, спрямованих на економічну консолідацію, тим часом незавершеність реформ та фрагментація з цієї причини соціальної та політико-економічної структури відтворюють соціальне підґрунтя для жорсткого політичного протистояння.

Політизація дій у сфері економічної політики держави значною мірою деформує приватні стратегії суб'єктів господарювання. Насамперед це пов'язано з тим, що **зростання рівня політичної невизначеності посилює очікувані суб'єктами господарювання політичні ризики**. Ці ризики позначаються на зниженні інвестиційної привабливості економіки й гальмуванні активності як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів, звуженні горизонту стратегічного планування компаній, а отже - їх зміщення до спекулятивних видів діяльності.

Суб'єкти, що діють на вітчизняному ринку, закладають політичні ризики в очікуваний рівень прибутку (відтак - рівень цін), тому політична невизначеність сприяє посиленню інфляційних тенденцій, передусім у секторах, де зростання цін менше обмежене регуляторними вимогами і конкуренцією, зокрема - на ринку нерухомості, а також - зростанню процентних ставок за кредитами.

За умов інституційної кризи **спостерігається різке погіршення якості захисту прав власності, що є потужним чинником невизначеності в очікуваннях суб'єктів господарювання**. Політичні дискусії навколо реприватизації 2005 р. еволюціонували в практичні децентралізовані дії щодо поширення «рейдерства». За послаблення адміністративного контролю та відповідальності за дії чиновників місцевого та центрального рівнів посилюється корупція. Недосконалість судової системи України де-факто використовується окремими бізнесменами як додаткова конкурентна перевага, що призводить до зниження рівня конкуренції та перенесення стратегій конкурентної боротьби у позаекономічну сферу.

За таких умов відбувається об'єктивне посилення зацікавленості представників бізнесу у відстоюванні своїх інтересів шляхом безпосередньої присутності в органах законодавчої і виконавчої влади. Відтак подолання викривлення демократичних механізмів формування цих влад поза вирішенням проблеми незахищеності інтересів бізнесу неможливе.

Таким чином, формування в Україні ефективної державної економічної стратегії, спрямованої на розв'язання успадкованих та накопичених протягом трансформаційного періоду структурних суперечностей

національної соціально-економічної системи, потребує злагоджених дій органів законодавчої та виконавчої влади, які будуть можливими лише за умов розв'язання політичної кризи та встановлення конструктивної співпраці всіх впливових сил вітчизняного політичного простору. Обов'язковою умовою ефективності такої стратегії є досягнення національної політико-економічної консолідації - у соціальних, професійних, регіональних, політико-економічних групах.

Отже, забезпечення сталої соціальної та макроекономічної динаміки потребує **формування нової парадигми економічної політики, орієнтованої на всебічне стимулювання соціально-економічного розвитку на підґрунті оптимізації співвідношення відтворювальних стратегій різних рівнів.** Тому необхідно зосередити увагу на подоланні слабкої дієздатності наявних у розпорядженні держави інструментів економічної політики та методології їх застосування.